ВАСИЛЬ ПЕЧОЩ

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ ПІД СОВЄТСЬКОЮ ВЛАДОЮ

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
ЛОНДОН, 1978

Василь ПЛЮЩ

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ ПІД СОВЄТСЬКОЮ ВЛАДОЮ

ВАСИЛЬ ПЛЮЩ

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ ПІД СОВЄТСЬКОЮ ВЛАДОЮ

ПІДПІЛЬНІ УКРАЇНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ
У 1920-1941 РОКАХ
РОЗГРОМ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ Й УКРАЇНСЬКОГО
СЕЛЯНСТВА

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
ЛОНДОН, 1973

Prof. Dr. Vasyl Plushch

THE STRUGGLE FOR UKRAINIAN STATEHOOD UNDER THE SOVIET RULE

UKRAINIAN UNDERGROUND ORGANISATIONS

1920-1941

PUBLISHED AND PRINTED IN THE UNITED KINGDOM
BY UKRAINIAN PUBLISHERS LTD
200 Liverpool Road, London, N1 1LF

Світлій пам'яті замучених у пивницях Ч.К., ГПУ., Н.К.В.Д., М.В.Д., в'язницях та концентраційних таборах СССР борців за волю України та за права людини, всім борцям за волю людини та волю народів — присвячує автор цю працю.

За мучеників за Україну помолимось,
Ще помолимось за полонених,
Які у морі бурянім пливуть,
Та ще за страждущих і угнетених,
Які шукають марно світлу путь.

За всіх в снігу заживо погребених,
Які шляху додому не знайдуть.
Над ними, Господь, в небесній тверді
Прстри Свої долоні милосердні.

Ще помолимось за всіх, кому
Вже не судилося узріти світла,
Що їх я думкою не обійму.
За всіх, кому зруйновані їх житла,

Кого безжалісно кинули в тюрму,
Щоб радість їм ніколи не розквітла.
О, тільки дотиком легеньких рук,
Позбав їх, Господи, страждань і мук.

Помолимось за тих, що у розпуці
Помруть, відірвані від рідних хат,
Помолимось за тих, що у розпуці
Вночі гризуть залізні штаби ґрат,

Що душать жаль у невимовній муці,
За тих, кого веде на страту кат.
Над ними, Господи, в небесній тверді
Простри Свої долоні милосердні.

»*ПРОКЛЯТІ РОКИ*« — Юрій Клен.

ВСТУП

Про Українську Національну Революцію, боротьбу українського народу проти московсько-большевицької окупації в 1917-1921 рр. та про державне будівництво в цей час написано велику кількість праць, як перед другою світовою війною, так і після неї.

Автори цих праць були представники різних земель України, різних політичних середовищ і різних вікових ґенерацій (Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Микита Шаповал, Павло Христюк, Дмитро Дорошенко, Іван Мазепа, Микола Ковалевський, Матвій Стахів, Юрій Борис та інші).

Досить велика література є також про визвольні змагання різних українських організацій і партій на теренах колишньої Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, як теж про діяльність різних українських організацій та середовищ на еміґрації (організації, які стояли на плятформі Української Народньої Республіки, на плятформі Гетьманського Руху, Організація Українських Націоналістів, Українська Військова Організація тощо). Ці праці написали В. Мартинець, П. Мірчук, Є. Коновалець, Я. Стецько й інші.

Досить докладно висвітлено також у нашій літературі боротьбу Української Повстанської Армії і діяльність різних політичних середовищ після другої світової війни (Петро Мірчук, Микола Лебідь, Мирослав Прокіп, Лев Шанковський, Степан Хрін, Іван Багряний, В. Гришко, М. Левицький та інші).

Література про визвольні змагання українського народу під совєтами, навпаки, дуже бідна. Автори, які намагалися висвітлювати його боротьбу з московсько-большевицькими окупантами в період і після повалення Української Народньої Республіки, тобто в часах від 1921 до 1941 рр., зупинялися переважно на діяльності окремих політичних груп чи організацій або присвячували свої розвідки боротьбі, що провадилася певними політичними, літературними, науковими чи іншими середовищами.

Як це не дивно, але найбільше праць, як в українській, так і чужими мовами, написано про історію українського націонал-комунізму (І. Решетар, С. Підгайний, І. Майстренко, В. Голубничий, Ю. Лавріненко, О. Юрченко, Ф. Піґідо та інші).

Між іншим, боротьбу проти московсько-большевицької окупації, боротьбу за Українську Самостійну Державу вели в Україні в ці роки не українські комуністи, а цілком інші сили, які й ідеологічно, й політично, і світоглядово були проти комунізму, в тому числі українського.

До них належали представники української еліти (українські науковці, письменники, представники різних шарів *академічної інтеліґенції*, церковних кіл, працівників кооперації, українське вчительство й, нарешті, широкі маси українського народу, в першу чергу українське селянство.

Окремі праці, які присвячувалися діяльності деяких політичних організацій або окремих груп людности, в більшості були написані більш-менш тенденційно й відбивали ті чи інші світоглядові, політичні або партійно-групові точки зору авторів. Наслідком того, у своїх працях автори підкреслювали переважаючу ролю тієї чи іншої соціяльної або політичної групи, що надзвичайно утруднює читачу повністю й об'єктивно охопити у своїй уяві цей період нашої історії.

Зрозуміло, що в невеличкій монографії неможливо всебічно висвітлити всю велич і трагічність боротьби українського народу за свою волю, за право людини й за українську державність у цей період.

Нашим завданням є подати у стислому вигляді засадничі, характерні особливості цієї боротьби, підкреслити її основні цілі, її розмір, а в міру можливости подати фактичний матеріял, що характеризує цю боротьбу, дотримуючись абсолютної безсторонности у висвітлюванні фактів.

Для своєї праці ми використали всі доступні нам монографії, статті й навіть часописні замітки еміґраційних авторів, незалежно від їх світоглядових чи політичних переконань, як також матеріяли совєтських істориків, свій власний архів та свої спомини.

Приводячи матеріяли різних авторів, ми утримувалися від критичної оцінки поданих ними фактів, за вийнятком тих випадків, коли ці факти явно протирічили дійсності.

Загальні оцінки, зроблені в деяких частинах нашої праці, ми дозволили собі на підставі власного досить великого досвіду, безпосереднього спостереження підсовєтського життя та на підставі матеріялів власного архіву.

Основним нашим завданням було показати в цій монографії, що героєм української визвольної боротьби цього періоду були не окремі особи, політичні організації чи групи, як це прагнули довести деякі зі згаданих вище авторів, а український нарід у цілому, при чому нарід, часто позбавлений систематичного, цілеспрямованого, єдиного проводу.

У цій своїй монографії ми цілком оминули повстанську боротьбу в Україні в роках 1917-1922, бо цю тему ми висвітлили в іншій своїй праці про повстання на українських землях у цьому періоді.

I. ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПІДПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

Вже наприкінці 1922 року повстанська боротьба українського народу починає занепадати. Правда, ще в 1923-1925 рр. ми спостерігаємо досить значні повстанські акції, але масовість руху зникає.

Пояснюється це з одного боку безнадійністю ситуації, а саме боротьби народу без постачання зброєю, без центрального постійного керівництва, боротьби з державно організованою, підтримуваною безперебійно ззовні силою. При чому силою, яка мала вже на той час зорганізовану армію, апарат влади в центрі та на місцях, міцно організовану монополістичну партію, апарат терору — надзвичайну комісію — ҐПУ, силою, яка не зупинялася буквально ні перед чим, аби зломити спротив українського народу.

З другого боку, ВКП(б) та керівні чинники совєтської влади в Москві за часи боротьби з українським народом у 1917-1921 рр. добре зрозуміли, що »Україну не вигадано Грушевським«, що українська нація існує й не лише існує, але сповнена героїчним духом спротиву проти московського окупанта, що вона зубами та пазурями бороніться й буде боронитися проти національної та соціяльної політики ВКП(б) і Совнаркому РСФСР.

Може, найкраще це зрозумів »вождь світового пролетаріяту« В. І. Ленін. Саме він подав два вирішні гасла — запровадження так званої Нової Економічної Політики (НЕП-у) та різкої зміни національної політики в Україні. Ленін, а за ним й інші керівники ВКП(б) та совєтської влади, починають говорити та писати про грубі помилки в національній політиці в Україні[1]), запроваджують значні зміни в економіці.

Україна одержує свій, правда, цілком залежний від Москви й переважно складений із росіян та жидів, уряд, запроваджується українізація державного апарату, розбудовується українське нижче, середнє та вище шкільництво, починають видавати українські часописи, до праці над розбудовою УССР притягають українську інтеліґенцію. Українське селянство одержує в користування землю, ліквідується »продразвйорстка«, тобто відкрите грабування українського

1) Дивись, наприклад, так званий заповіт Леніна, його праці про національну політику, праці Скрипника, виступи Бухаріна та інші (див. список літератури).

селянства, запроваджується продовольчий податок, тобто вже нормоване, законом установлене обкладання селян натуральним податком, а пізніше нормальні грошові податки, припиняється дике нищення сільського господарства й основних його сил — шарів напівзаможного та заможного селянства. Вводиться стабільна валюта, нормалізується життя українського робітництва, надаються деякі права приватним дрібним підприємствам, припиняється масовий терор проти української ітеліґенції.

У наслідок цих заходів українське селянство одержує надію на можливість нормального господарювання на, хоч і не свій, але й нібито своїй землі[2]), й таки дійсно починає пильно на цій землі працювати[3]), а українське робітництво за короткий час відновлює працю копалень, заводів та фабрик[4]).

Українські повстанці, втомлені багаторічною важкою, в останні часи безнадійною боротьбою з окупантами, складають зброю й віддають себе на ласку совєтській владі, яка не шкодує давати їм амнестії та обіцянки прощення всіх »гріхів«.

Спеціяльної уваги заслуговує розгляд зрушень, що виникають у лавах української інтеліґенції, провідної еліти українського народу, бо інакше важко буде зрозуміти дальший перебіг спротиву українського народу чужоземній окупації та дальше розгортання боротьби із власними зрадниками.

Українізаційний курс Москви, створення нібито суверенної незалежної Української Радянської Соціялістичної Республіки викликають у деяких колах української інтеліґенції й частково навіть у провідних колах української еліти надію, що, може, дійсно український нарід стоїть перед новою епохою своєї державности — »національної по формі та соціялістичної по суті«.

2) Переважна більшість українського селянства не розуміла хитрого совєтського закону про націоналізацію землі й передання її на »вічне« землекористування незаможним та напівзаможним селянам. Українські селяни думали, що земля дійсно передається їм у вічну власність, і то без жодного викупу. Але так, звичайно, не було (дивись відповідні праці Леніна, Бухаріна й інших ідеологів комунізму).

3) Продукція сільського господарства в Україні наприкінці 20-тих років майже вже досягла рівня 1913 року. Так, наприклад, продукція хлібного збіжжя в царській Росії та СССР була слідуюча:

Роки	1913	1921/22	1924/25	1925/26	1926/27
Нетто в мільйонах тонн	67,9	32,0	40,7	63,6	66,6

4) Так, наприклад, нафти було видобуто в 1913 р. — 9.543 тис. тонн, у 1926/27 р. — 10.437 тис. тонн; кам'яного вугілля в 1913 р. — 28.870 тис. тонн, у 1926/27 р. — 32.180 тис. тонн. Цитую за І. Верховинцем »Соціялістичне господарство СССР, як інструмент російського імперіялізму« — »Наша книгозбірня«, 1948 р.

Оскільки серед українського народу та української інтеліґенції не було антисоціялістичних тенденцій (розуміючи під соціялістичними тенденціями справедливий розподіл благ серед населення, заперечення експлуатації людини людиною, боротьбу з великим монополістичним капіталом), оскільки українська нація ніколи не мала своєї великої буржуазії, а дрібна буржуазія завжди стояла на позиціях народництва й почувала себе тісно пов'язаною з народом та його інтересами, — як народові в цілому, так і широким колам української інтеліґенції у принципі не здавалася страшною »соціялістична« форма господарювання на зразок західньоевропейського соціялізму. Дійсні ж заміри московського комунізму, особливо в часи НЕП-у, для більшости української людности були не ясні, хоч би тому, що українська еліта недостатньо пояснювала широким колам людности основні засади й тенденції московського комунізму та й сама частково була охоплена« соціялістичним ентузіязмом«.

Не забуваймо, що в рр. 1917-1920 майже всі провідні українські партії були соціялістичні, більшість українського народу голосувала за українських соціялістів[5-6]). Не бути »соціялістом« — значило бути реакціонером, контрреволюціонером, ворогом земельних громадських, політичних реформ.

Лише порівнюючи незначна кількість української людности добре розбиралася в різних тонкощах соціялістичної доктрини, а ще менша кількість розуміла, що значить науковий соціялізм Маркса-Леніна й до чого він має привести. Більшість українського народу розуміла під соціялізмом соціяльні реформи, як наділення селянства землею, надання широких прав робітництву, ліквідацію великого капіталу, передачу залізниць, банків, надр землі в руки всього народу, тобто народоправної держави, забезпечення демократичних

5) Так, наприклад, І. Мазепа пише, що в листопаді 1917 року на виборах до Всеросійських Установчих Зборів бльок українських соціял-демократів та соціял-революціонерів, разом із »Селянською Спілкою«, яка була також під цілковитим впливом українських с.-р., здобув по цілій Україні біля трьох четвертих голосів, а у грудні того ж року, при виборах до Українських Установчих Зборів, за українські списки (також переважно соціялістів) подано було 90% усіх голосів (І. Мазепа — »Підстави нашого відродження«. Вид. »Прометей«, 1946).

6) Ю. Борис у своїй праці "The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine" — Stockholm, 1960 — твердив, що лише одна партія українських соціялістів-революціонерів на виборах до Установчих Зборів одержала 60% голосів.

свобід, тобто волі віровизнань, слова, друку, зібрань, рівне й таємне виборче право тощо.

Отже, внаслідок втоми від боротьби, зміни національної, економічної, а власне й соціяльної політики совєтської влади, в ті часи, певної короткозорости й політичної невишколености частини української провідної еліти, серед неї виникли три основні течії, які й передрішили в майбутньому дальший розвиток політичних подій, а в певній мірі й долю самої Української Держави.

Перша частина української провідної еліти продовжувала стояти на позиціях дальшої всебічної, отже також широкої повстанської збройної боротьби зі совєтською владою. Ця позиція в тодішніх часах не мала виглядів на успіх, бо власними силами український нарід вже не мав у той час сил і змоги боротися проти Москви та її аґентів в Україні (під аґентами розуміємо армію, партійний апарат, державний апарат, апарат терору (Ч. К., Ґ.П.У.). Можливостей справжньої допомоги ззовні не було та, як показав досвід Гетьманщини, Деніківщини, німецької, альянтської і польської »Допомоги«, ця інтервенція не мала шансів на успіх, бо спиралася на реакційні елементи й ішла проти інтересів українського народу.

Друга частина провідної української еліти з незрозумілим ентузіязмом кинулася в обійми совєтської влади, повіривши на сто відсотків у її обіцянки та в її політику.

З одного боку, починається так зване »зміновіховство« серед української еміґрації. В Україну повертаються такі лідери українського народу в минулому, як М. Грушевський, В. Винниченко; видатні діячі урядів Української Народньої Республіки, як А. Ніковський, П. Христюк, М. Шраг, М. Чечель та інші; представники української інтеліґенції західніх земель, як Михайло Лозинський, Григорій Коссак, Семен Вітик, Степан Рудницький, Василь Касьян, Юліян Бачинський та інші.

З другого боку, слухняною зброєю ЦК КП(б)У, власне кажучи ВКП(б) та органів совєтської влади, отже, в першу чергу московської, влади, стають видатні українські комуністи, як Олександер Шумський, Григорій Гринько, Антін Приходько, Михайло Полоз, Василь Еланський, Панас Любченко, Андрій Хвиля, Іван Омельченко, Михайло Одинець та інші. Кадри »зміновіховців« з-за кордону поповнюються »зміновіховцями« з України, які вірять совєтській владі на 100 відсотків,

починають »віддано« служити Москві й, на жаль, у цій відданості починають викривати та переслідувати інакодумаючих, більш твердохребетних представників української інтеліґенції.

Кадри відданих, вищезгаданих служак з УКП розширюються за рахунок тисяч середньої величини та рядових українських комуністів, як Микола Хвильовий, Микола Яловий, Юрій Озерський. Дмитро Фальківський (Левчук), Олександер Лісовий, Андрій Річицький, Микола Любченко, Семен Семко, Іван Петренко, Матвій Яворський, проф. Іван Соколянський, Олекса Слісаренко та інші[7]).

При чому ці середні, як і »вищі« не раз, аби довести свою льояльність до комуністичної партії та совєтської влади, свою революційність, антинаціоналістичну настанову, виступали як найлютіші вороги українських патріотів, які не побігли з ними до партії або не стали вірними служками »партії та правительства«.

Третя частина провідної української еліти, на щастя, українського народу, найбільша, найосвіченіша та найрозумніша, зайняла позицію захисту українського народу, української державности, української культури, української ментальности, української економіки всіми можливими на ту пору засобами; вона кинула гасло опору окупантові на всіх ділянках життя. До цього опору належала як праця в нелеґальних українських політичних організаціях, про діяльність яких ми будемо писати далі в наступних розділах, так і воїстину гігантська праця в усіх секторах українського життя, як нижче, середнє й вище шкільництво, В.У.А.Н. зо всіми катедрами, комісіями та іншими закладами, видавництва, театр, музика та інші ділянки мистецтва, кооперація, Українська Автокефальна Православна Церква й т. п.

Силами цієї третьої частини було створено та розбудовано той славний »український ренесанс«, що його деякі політичні діячі пробують віднести за рахунок українських комуністичних чи про-комуністичних кіл, які для такого ренесансу перш за все не мали достатньої кількости інтеліґентних сил. Ця третя частина української еліти пронесла через двадцять років найважчого в історії українського народу московського панування, через епоху Сталіна у незміненому

7) Згадаймо, для прикладу, ганебну ролю П. Любченка, О. Слісаренка, І. Соколянського та інших на процесі СВУ (див. »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — Вид. »Прометей«. Харків, 1931).

вигляді величну ідеологію українського націоналізму, українського ідеалізму, християнського солідаризму, вона вилонила із себе провідних діячів СВУ, ОУН та інших українських підпільних організацій. Ідеї цієї еліти й очолюваних нею організацій були провідними ідеями для всього українського народу, її діяльність була прикладом для сотень тисяч української інтеліґенції та для мільйонів українського народу. Імена найвидатніших діячів цієї еліти були постійно на вустах українців у різних шарах людности.

Такі імена, як заступника президента ВУАН Сергія Єфремова, голови СУМ-у Миколи Павлушкова, Григорія Чупринки, М. Міхновського; академіків А. Кримського, Д. Багалія, Д. Заболотнього, М. Холодного, Є. Вотчала, О. Корчак-Чепурківського, М. Слабченка, С. Рудницького, О. Соколовського, К. Воблого та інших; імена В. Чехівського, митрополита В. Липківського; наукових діячів, як М. Нещадименка, В. Дурдуківського, Й. Гермайзе, А. Ніковського, Є. та О. Черняхівських, Г. Іваниці, К. Голоскевича, В. Підгаєцького, В. Удовенка, А. Барбара, В. Отамановського, Л. М. Стрицької-Черняхівської, О. Курила, М. Зерова, О. Янати; артистів М. Садовського, Л. Курбаса та багатьох інших, — всі ці імена ввійшли в історію Українських Визвольних Змагань і записані там золотими літерами.

Далі ми ще будемо зупинятися на визначній ролі цих та інших представників цієї високопатріотичної, високоосвіченої і глибоко національно-свідомої української еліти. Тут лише хочемо підкреслити, що саме вони та їх послідовники й учні були творцями українського ренесансу 1920-1930 рр., політичними та духовними керівниками протисовєтського спротиву[8]), що саме сотні з них віддали своє життя за волю українського народу[9-10-11]).

8) Докладно про ролю української еліти в ці часи дивись у праці В. Плюща »Правда про хвильовизм« — Мюнхен, 1954, та в розділі про діяльність СВУ.

9) Проф. Н. Полонська-Василенко у своїй праці »Українська Академія Наук« — Мюнхен, 1955-1958 наводить список розстріляних та замучених, заарештованих і засланих співпрацівників ВУАН, у якому нараховуємо 256 осіб, із них 34 академіки та 10 членів-кореспондентів ВУАН.

10) Проф. д-р медицини В. Плющ наводить у своїй праці »Сучасний стан медичної науки« (Лікарський альманах, 1974) список репресованих учених-медиків.

11) Дивися також працю В. Плюща »Лікарі — діячі українського національного визвольного руху« — доповідь на Всесвітньому Конґресі Української Вільної Науки в 1967 р. та »Лікарі — політичні, та громадські діячі українського національного руху«. Наукові Записки Українського Технічно-Господарського Інституту. Том XVIII, Мюнхен 1968-1969 стор. 188-217.

II. РІЗНІ ПІДПІЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Хронологічно першою підпільною українською організацією за часів совєтської влади слід вважати *»Братство Самостійників«*, яке створилося в рр. 1912-1914, а в роках 1919-1920 ніби підпільно продовжувало свою діяльність. »Братство 1920 ніби підпільно продовжувало свою діяльність. »Братство Самостійників«, мабуть, було одним із наступників *»Братства Тарасівців«*, воно було »цілком таємною організацією, майже орденом по своєму характеру й чимсь подібним до таємної мафії по методах діяльности«[12]). Головою Братства був Валентин Отамановський. У 1919-1920 рр., за свідченням автора статті про нього в »Сурмі«, члени цього Братства дісталися до установ українського окупаційного уряду, з метою мати інформації про діяльність цих установ[12]). Яка була дальша доля цієї організації, не відомо, треба думати, що члени його ввійшли пізніше до БУД.

Значно більше інформацій, як із совєтських, так і з еміґрантських джерел маємо ми про *»Братство Української Державности«*. Засновником та головою цієї підпільної організації, яка вийшла з надр »Старої Громади« й безумовно відіграла значну ролю у визвольних змаганнях українського народу в періоді з 1920 по 1924 рр., був видатний український учений, національний, політичний та громадський діяч, Сергій Єфремов. БУД було суворо конспіративною організацією, до якої входили люди, добре відомі своїм безкомпромісовим ставленням до совєтської влади, беззастережною настановою на самостійність України, персонально відомі С. Єфремову, заслужені як діячі українського визвольного руху ще за часів царату. До БУД-у належали відомі самостійники М. Міхновський, В. Отамановський, родич Єфремова В. Дурдуківський, О. Гребенецький, Л. Старицька-Черняхівська, П. Близнюк, К. Товкач, Г. Голоскевич, С. Пастернак, Г. Чупринка, О. Гармайзе, В. Чехівський та інші. [13-14-15]).

12) »Сурма« ч. 18 за 15. 6. 1948 р.

13) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу«. Том I. Вид. »Пролетар«. Харків, 1931.

14) Василь Плющ — »Історія Спілки Визволення України та Спілки Української Молоді на Батьківщині« — Мюнхен, 1955.

15) Наталя Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« — Збірник СВУ-СУМ, ч. 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

За свідченням рідної племінниці С. Єфремова, Н. Павлушкової, до БУД-у належали також »державні, політичні, громадські діячі й визначні повстанські провідники, як теж керівники української кооперації: »Централу«, »Дніпросоюзу«, »Українбанку«, »Сільського господаря« та інших[16]).

БУД перебувало в постійному контакті з Головним Отаманом С. Петлюрою, з »Козачою Радою«, і йому був підлеглий Український Повстанський Комітет, де емісаром БУД-у був Г. Чупринка*).

Що БУД керувало повстанською боротьбою, також визнають і совєтські історики, бо таке обвинувачення було зафіксоване в »обвинувачувальних висновках« на процесі СВУ, де записано: »БУД на чолі з Єфремовим, по вказівках так званого Уряду УНР, керувало збройною боротьбою«[17]).

Політична та соціяльно-економічна програма БУД-у майже нічим не відрізнялася від програми СВУ, тому про це ми будемо писати пізніше. БУД, як пізніше СВУ, об'єднало різні політичні українські угруповання, отже, було організацією загально-національною (див., наприклад, свідчення Г. Голоскевича на згаданому вище процесі СВУ). Все ж основним

16) Наталя Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« — Збірник СВУ-СУМ. Книга 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

*)Українські керівні кола пробували не раз координувати повстанську боротьбу. На підставі свідчень українських національних та совєтських авторів, ця координація здійснювалася в таких основних напрямках:

а) керівництво боротьбою з боку Головного Отамана Симона Петлюри

б) керівництво з боку Української Військової Організації під проводом Є. Коновальця (з-за кордону);

в) керівництво з боку внутрішньо-крайових чинників. Ми знаємо про існування Центрального Повстанського Комітету, Козачої Ради та губерніяльних чи крайових повстанських комітетів. За Н. Павлушковою, велику ролю в керівництві Українського Центрального Повстанського Комітету й Козачої Ради відіграв Сергій Єфремов, який виступав під псевдонімом Ігнатенко. Про ролю Григорія Чупринки, як керівника Козачої Ради та УЦПК, згадує багато авторів. Григорій Чупринка був розстріляний 28. 8. 1921 р., разом з іншими 38-ма членами УЦПК.

Як відомо, Гр. Чупринка був визначним поетом та національно-громадським діячем, і його героїчна загибель у боротьбі за волю України стала важким ударом для всієї української підсовєтської інтеліґенції. Докладно про УЦПК й Козачу Раду ми згадуємо у своїй праці про повстання в Україні. Дивись також:

17) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — Вид. »Пролетар«. Харків, 1931.

18) Н. Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« — Збірник СВУ-СУМ, ч. 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

19) Є. Алетіяно — »Вічна пам'ять героям« — »Шлях Перемоги« ч. 43 (662), від 23. 10. 1966 р.

20) Ю. Войко — »На головній маґістралі« — На чужині, 1951.

21) Яр Барановський — »Український націоналізм у боротьбі« — »Наступ«. Календар-альманах за 1943 р.

22) П. Заярський — »Пам'яті поета-борця« — »Свобода« ч. 200 від 28. 8. 1951 р.

23) Дмитро Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953. Деякі матеріяли про УЦПК та Козачу Раду вміщені в часописі »Народня Воля«, у працях В. Мартинця, Ю. Бойка, С. Николишина, П. Вірного, П. Лютаревича (дивися список літератури).

завданням БУД-у була не пропаґандивна чи аґітаційна праця, а консолідація національних елементів, організація повстань, боротьба за відновлення української державности (див. свідчення на процесі СВУ та обвинувачувальний висновок).

В обвинувачувальному висновку стоїть: »якщо період громадянської війни й перших років відновлення народнього господарства поставив перед БУД за основне завдання зняти збройне повстання, то відновний період висунув перед БУД головне завдання — підготувати консолідацію розпорошених контрреволюційних елементів«[17]).

Про існування та діяльність БУД маємо згадки також у працях інших еміґраційних авторів, як Я. Барановського, Д. Соловея, В. Наддніпрянця, С. Гліда та інших (див. список літератури).

За свідченням Д. Соловея, в Харкові була заснована *підпільна організація »Шістка«*. В листах до своїх знайомих чільний учасник її Ортодокс (В. Доленко) писав так: »В 1920 році побачивши, що ми програли війну й революцію, заснували ми в Харкові з бувших С.-ф., С.-р. С.-д. запільну організацію »Шістка«. Діяльність »Шістки« виявилася на всіх ділянках громадського та політичного життя, включаючи й військову«[24]) »Шістка« протиставила себе боротьбістам і тим безпартійним, які стали на совєтську плятформу, була пов'язана із Слобожанською Філією Козачої Ради. »Шістка« ця проіснувала до 1933 р., коли переорганізувалася в »Українську Мужичу (селянську) Партію«[25]).

Досить часто в еміґраційній, а почасти й у совєтській літературі, згадується про *Українську Військову Організацію* (УВО).

Як відомо, центр УВО, під керівництвом полковника Євгена Коновальця, знаходився поза межами Великої України[26]), але як організація в цілому, так і її вождь не могли не цікавитися подіями в Україні й не могли не впливати на ці події.

Яр. Барановський в одній із своїх статей згадує, що за ініціятивою вождя на початку 20-х років у Києві створилася

24) Витяги з листів Ортодокса із 15. 7. 1948 р. та 16. 7. 1951 р. Цитую за Д. Солов'єм »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.

25) Дивися Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.

26) Ми не зупиняємося докладно на історії виникнення УВО й ОУН, оскільки це не входить у завдання праці. Крім того, про УВО й ОУН є багато великих праць, як, наприклад, В. Мартинця, П. Мірчука та інших (див. список літератури).

УВО, що була пов'язана з іншими підпільними організаціями, як Козача Рада, й »ціле десятиріччя кермувала безпосередньо українською боротьбою з московськими большевиками і другими окупантами«[27]).

В. Мартинець стверджує, що на Великій Україні були працівники УВО, але зазначає, що »не знати скільки їх було« ... з кого складалися«..., »що конкретно робили«; чи провадили бойово-терористичну акцію, чи політику, чи, можливо, обмежувалися проникненням у духове середовище й до національно-культурного будівництва«[28]).

Ю. Бойко у своїй розвідці »Євген Коновалець й осередньо-східні землі« зазначає, що УВО посилала на Наддніпрянщину своїх пробойовиків, які зустрілися там із життям в умовах шаленого терору, що частина з них загинула, а друга частина тимчасово припинила свою діяльність, замасковуючись у совєтській дійсності«[29]). У другій своїй праці він твердить, що на Наддніпрянщині »діяло ціле гроно колишніх Січових Стрільців«, що там існувала конспіративна Військова Організація Січових Стрільців, що до неї входили військовики — так наддніпрянці, як і галичани«[30]). За Бойком, у 1927-1928 рр. УВО пожвавила свою роботу на совєтській Україні; він пише, що в цей час »Коновалець раз-у-раз висилав своїх людей на Наддніпрянщину«, що »на Наддніпрянщині знову стала можливою активна революційно-підпільна діяльність«, що в цих обставинах »пожвавилась акція УВО, спрямована на середньо-східні українські землі«.[31]).

П. Вірний свідчить, що на початку 1920-х років Верховна Команда УВО удержувала тісний зв'язок із Козачою Радою та з осередками УВО на Наддніпрянщині[32]). Про пізніший період діяльности УВО-ОУН він відмічає дуже цікавий факт, що у 1931 р. Сеник-Грибовський, виїхавши закордон, »продовжує далі працю в ділянках, зв'язаних найтісніше з організаційною роботою на західніх і східніх Українських Землях. Відбуває цілий ряд зустрічів із представниками українських націоналістів з-під большевицької займанщини, розбудовує широкий апарат зв'язку, організує друкування й постачання літератури на Наддніпрянщину[33]).

27) »Наступ« — ілюстрований календар-альманах за 1943 рік.
28) В. Мартинець — »Українське підпілля. Від УВО до ОУН«, 1949.
29) Ю. Бойко — »Євген Коновалець й осередньо-східні землі«, 1947.
30) Ю. Бойко — »На головній маґістралі« — На чужині, 1951.
31) Ю. Бойко — »Євген Коновалець й осередньо-східні землі«, 1947.
32) П. Вірний — »Самостійна Україна« за 1948 р., ч. 7. Чікаґо.
33) П. Вірний — »Самостійна Україна« за 1948 р., ч. 7. Чікаґо.

Про існування та діяльність осередків УВО на Великій Україні згадують також Дм. Карамазин[34]), Я. Шумелда[35]), Я. Гайвас[36]), Д. Діброва, [37]), Д. Соловей[38]) та низка інших авторів (дивися список літератури), при чому Дм. Карамзин, Д. Соловей, Ю. Бойко відмічають, що із-за кордону транспортувалася на різні адреси така нелеґальна література українських націоналістів, як »Розбудова Нації«, »Літературно-Науковий Вісник«, праця Д. Донцова »Націоналізм«.

Ярослав Гайвас в одній із своїх праць зазначає, що під час походу ОУН на Велику Україну в 1941-1942 рр. похідні групи зустрічали там членів ОУН та УВО.

П. К. Боярський пише, що на Центральних та Східніх землях України не було акції ПУН-ОУН у таких формах і розмірах, як на двох інших смугах (тобто на Західній Україні та еміґрації — прим. автора), тому що ОУН не мала тоді там своїх організованих людей, але згадує про Опоку, Андруха, як висланників УВО, й зазначає, що »Намагання ПУН й ОУН на ЗУЗ — наладнати в тодішні часи зв'язок із Центральними і Східніми Землями, хоч і давали деякі успіхи, й люди доходили до самого Києва, але все таки ці зв'язки не були такими, як їх було б потрібно для ведення інтенсивної акції на зразок акції на заході«[40]).

С. Підгайний у своїх спогадах про Соловки згадує про низку в'язнів, які відбували там кару за приналежність до УВО, наприклад, він згадує молодого вченого георгафа та геолога Василя Баб'яка з походження галичанина, учня академіка С. Рудницького[39]).

Відомий діяч ОУН С. Николишин у своїй праці про культурну політику большевиків твердить, що »частина УВО була викрита на початку 1933 р. — Матвій Яворський, Озерський, Коник, Максимович, Петренко, Тур, Романюк, Бадан, Шпарага, Сенчук, Никончук«[41]).

34) Д. М. Карамзин — »Український націоналізм в УССР« — Збірник ОУН 1929-1954. На чужині, 1955.
35) Я. Шумелда — »Похід ОУН на схід« — Збірник ОУН 1929-1954. На чужині, 1955.
36) Ярослав Гайвас — »Переломовий рік« — Збірник ОУН 1929-1954. На чужині, 1955.
37) Д. Діброва — »В царстві червоного царя« — Париж, 1938.
38) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
39) С. Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941« — Вид. »Прометей«, 1947.
40) П К. Боярський — »Український націоналістичний рух і суспільно-громадський сектор« — Збірник ОУН 1929-1954. На чужині, 1955.
41) С. Николишин — »Культурна політика большевиків й український культурний процес« — На чужині, 1947.

Організація Українських Націоналістів, котра продовжувала, як відомо, діяльність УВО й вийшла з надр останньої, безумовно робила не раз спроби організувати свої клітини на теренах Великої України. Майже всі, без вийнятку, історики українського націоналізму згадують у своїх працях про те, що на Великій Україні діяли організації чи окремі члени ОУН. Більшість цих авторів підкреслює, що ця діяльність ОУН на підсовєтській Україні була надзвичайно суворо законспірована. Організацію клітин ОУН на Великій Україні і зв'язок із ними безпосередньо здійснював сам Євген Коновалець.

Так, наприклад, Ю. Бойко пише: »Дія підпілля на Наддніпрянщині навіть перед керівними кадрами ОУН була щільно захована завісою конспірації. Всі нитки до Наддніпрянщини сходилися міцно в руках Коновальця, і його смерть забрала з собою в могилу багато таємниць«[42]).

Взагалі про діяльність ОУН різні автори подають такі відомості, Я. Гайвас пише: »По цій лінії (зв'язку ОУН з Наддніпрянською Україною і взагалі з підбольшевицькими теренами) спочатку УВО, а опісля ОУН робили багато заходів. По цій лінії понесено найбільші втрати, а серед них загинув і Голова Проводу, полк. Євген Коновалець. Намагання ці йшли різними шляхами. Практично кожна сильніша, активніша організаційна група думала про це і пробувала діяти у цьому напрямі.

Голосилися до цього добровільно поодинокі члени організації. Не одного з них вислано, не одного ім'я стало відомим через його трагічну загибель, не один загинув безіменним героєм у катівнях НКВД«[43]).

У другій своїй праці він зазначає, що »члени ОУН, прибувши до Львова, стали перед завданнями нав'язати контакти із сіткою ОУН, що діяла під большевицькою окупацією . . .[44]).

Про зв'язки із членами ОУН в Україні пише також Я. Шумелда, який зазначає, що »ще за три тижні перед приходом німців до української столиці, ОУН вдалося нав'язати

42) Ю. Войко — »Євген Коновалець й осередньо-східні землі«, 1947.
43) Я. Гайвас — »Коли кінчалася епоха« — На чужині, 1964. Стаття п. н. »З упадком Польщі«.
44) Я. Гайвас — »Коли кінчалася епоха«. — На чужині, 1964, стаття п. н. »В одних мрія є дійсністю, у других — праця в поті чола«. Крім того, тут є інші статті, які торкаються нашої теми: »Нагорі »політика« — на низах боротьба«, »Нарід нездоланий«, »З упадком Польщі«, »Величні цілі, нетямущі руки й нікчемний ворог«, »У древньому Києві« й »На розгойданих хвилях«.

контакт зі своїми членами« і що »організаційні кадри, які посувалися зі заходу на схід . . . зустрічали на Наддніпрянщині місцевих членів ОУН«[45]).

У статті »Переломовий рік« Я. Гайвас, згадуючи про З'їзд Українських Самостійників у Києві під час німецької окупації, твердить, що на ньому були члени ОУН зі всіх теренів, у тому числі і з теренів, які знаходилися під большевиками[46]).

Вже з цих та зауваг інших авторів слід гадати, що на теренах Великої України були окремі клітини чи групи членів ОУН.

Більш конкретний матеріял знаходимо в того ж Я. Гайваса у статті »У древньому Києві«, де він пише про місцеву підпільну ОУН на чолі з Д. Багазієм (пізнішим головою Міської Київської Управи під час німецької окупації[47]), а також у статті »З упадком Польщі«, де він згадує про трагічну загибель на Великій Україні членів ОУН Полотнюка, Західнього[48]), та в інших його працях, в яких він згадує провокаторів та совєтських аґентів Полуведько (Діброву-Тогобічного), Валюха, Хом'яка, Чижевського-Демида, Вальчика та інших, про що ми будемо писати ще пізніше[49]).

Досить великий конкретний матеріял про діяльність українських націоналістів подає Ю. Бойко. Як пише автор, на підставі відомостей, зібраних з архівів, з матеріялів преси та спогадів поодиноких людей, Є. Коновалець »не зважаючи, на здавалось би, непоборні перешкоди, посилає й посилає пробойовиків. Їде сотник Диковський, син А. Крушельницького . . . Чільний совєтський достойник Наркомату Рільництва СССР Чернов також, як пізніше виявилося, був висланник Коновальця«. Далі автор твердить, що членом організації був письменник Яловий, який »мав посередній зв'язок із полк. Коновальцем«, що »до підпілля належали письменники Ґео Шкурупій, Олекса Влизько, М. Куліш« і навіть »ряд даних говорить про те, що М. Хвильовий також належав до підпілля« . . . За Бойком, розслідування, »ведені організаційною дорогою, доводять, що підпільна письменницька група з такими учасниками, як Дмитро Фальківський, Кость

45) Я. Шумелда — »Похід ОУН на схід« — Збірник ОУН 1929-1954. На чужині, 1955.
46) Я. Гайвас — »Переломовий рік« — Збірник ОУН 1929-1954. На чужині, 1955.
47) Я. Гайвас — »Коли кінчалася епоха«, »У древньому Києві« — На чужині, 1964.
48) Я. Гайвас — »З упадком Польщі« — як вище На чужині, 1964.
49) Я. Гайвас — »Коли кінчалася епоха« — як вище На чужині, 1964.

Буревій, дійсно існувала«. Нарешті Бойко подає цілком сенсаційний матеріял, що у Київській Військовій Окрузі існувала велика націоналістична організація з масовим членством.

За Бойком, »серцем цієї організації« був Кондратьєв, член УВО з 1928 року. До організації належав командир одного з кінних корпусів на Правобережжі Криворучко*), клітини організації були в Харківській Школі Червоних Старшин, в Київській Військовій Школі, в Полтавській 75-ій Дивізії, у вінницькому ґарнізоні. За Бойком, зв'язки цієї організації сягали аж до заступника командуючого військами Української Військової Округи, Івана Дубового**).

Автор твердить, що в київському ґарнізоні ОУН розпоряджала 500-ма багнетами, в Київському районі організація мала 150 бійців, міцною була військова сітка у Жмеринському та Волковинецькому районах. Організація була викрита органами НКВД, була маса арештованих, з них розстріляно 217 військових старшин, серед них: Г. І. Кондратьєва, начальника ветеринарної служби однієї із стрілецьких дивізій В. Н. Нагаєва, начальника Ветеринарного Управління Вінницької области Кудрина, працівників бактеріологічної лябораторії Новгородова й Мельничука, начальника Ветеринарного Управління Київської Військової Округи Нурамського, начальника Київської Піхотної Школи генерала Зубова, другого начальника цієї школи Малишкіна, начальника постачання школи Герасимчука, старшин Кавуловського, Галтуренка, Северинока, Товаровського, Кондратенка, Романенка, Катасанова, Сухина, вчителя Затворницького, Пляска, Рилеєва, Грушецького та інших[50]).

Значно докладніше й точніше про цю організацію пише

*)Микола Криворучко народився в селі Березняках, Смілянського повіту, Черкаської области, 6. 12. 1887 р. Член ВКП(б) з 1919 року, член ЦВК УССР. Був командиром полку, потім бриґади й дивізії під час громадянської війни. З 1925 року командир кавалерійського корпусу, а з 1937 року заступник командувача Київської Військової Округи (Примітка автора праці).

**) Іван Дубовий народився на хуторі Чмирівцях, Чигиринського повіту, Київської губернії, 25. 7. 1896 року. Брав участь у першій світовій війні. В 1917 році закінчив школу прапорщиків (найнижча старшинська ранґа в російській армії), в 1918 році був помічником начальника штабу 10-ої армії в Царицині, потім начальником штабу київського напрямку українського фронту й командувачем української першої совєтської армії. З 1924 року командир 14-го стрілецького корпусу, з 1929 року — заступник командувача військами Української Військової Округи, з 1935 року — командувач військами Харківської Округи. Член КП(б)У з 1917 року, депутат Верховної Ради СССР, командарм 2-ої ранґи. Знищений органами НКВД 30. 8. 1938 року (Примітка автора праці).

50) Все цитоване або майже дослівно передане за працею Ю. Бойка »Євген Коновалець й осередньо-східні землі« — На чужині, 1947.

М.М. Селешко. З огляду на важливість матеріялів, які він подає, при чому матеріялів, які оперті на документ-акт обвинувачення, подаємо нижче витяги з цієї праці.

Матеріяли, що їх подає вищезгаданий автор, пов'язані з т. з. Вінницькою трагедією. М. Селешко, який був учасником розкопів могил у Вінниці пише, що йому пощастило серед різних документів, виявлених у могилах, знайти »акт обвинувачення одної групи людей, яку названо кілька разів *»Організацією Українських Націоналістів-Державників«*, а один раз *»Українською Національно-Повстанською Організацією«*. Цей акт був підписаний майором державної безпеки Корабльовим і був датований серпнем 1938 р.

Дуже цікаво, що акт обвинувачення в'яже цю організацію із СВУ року 1928 й навіть із часами Визвольних Змагань 1917-1920 рр.

За матеріялами цього акту, ОУНД була переважно організацією військовиків. Центр її знаходився в Києві, а відділи по різних совєтських дивізіях, військових школах та інших військових установах. Одна група, мабуть, складалася з цивільних осіб.

Її очолював керівник Обласного Відділу Народньої Освіти у Вінниці І. Г. Подольський. До неї належав секретар обласного партійного комітету Чернявський. Один із керівних членів ОУНД був якийсь військовий достойник Кавульовський. Йому безпосередньо мав підлягати майор Г. І. Кондратьєв. Кавульовський, крім зв'язку з Кондратьєвим, удержував контакт з одним старшим інструктором політичного відділу 97-ої дивізії. Він зв'язав був Кондратьєва з Дорошенком і доручив був їм створити організаційну сітку в районах Жмеринки та Волковинець, де мала переховуватися зброя організації«.

У другому місці акту обвинувачення, за М. Селешком, членів ОУНД вербував командир Київської Піхотної Школи, комдив (за теперішніми ранґами генерал-лейтенант) Зубов. Ще в 1933 році він завербував у члени організації командира 97-го артилерійського полку, згаданого вище Кондратьєва. Крім того, до цієї групи належали керівник господарського відділу Київської Піхотної Школи Герасимчук, начальник постачання її Затворницький, учитель матиматики Пляско, командир артилерії Рилеєв, учитель української мови Грушецький.

У 1934 р. з майором Кондратьєвим пов'язався новий на-

чальник цієї школи, комдив Малишкін. Отже, за цими матеріялами, одна з основних груп організації була саме в Київській Піхотній Школі, при чому до цієї групи належали аж два генерали.

Друга група працювала в 97-ій стрілецькій дивізії. Ця група, як подає акт обвинувачення, »мала за мету у відповідному моменті підняти проти большевиків повстання, відірвати Україну від Росії та проголосити Самостійну Українську Державу«. У цій групі, мабуть, керівну ролю відогравав саме Г. І. Кондратьєв. Як пише М. Селешко, він творив націоналістичні клітини в 97-ій стрілецькій дивізії, приєднав до організації начальника ветеринарної служби 289-го стрілецького полку Голтуренка, командира одної чоти 97-го артилерійського полку Северинова, писаря в полковому штабі Товаровского. До організації належали командир артилерійського дивізіону 97-го арт. полку, старшини Кондратенко, Романенко, Катасанов (всі кияни).

Ще одна група була у 24-ій стрілецькій дивізії, де на становищі начальника ветеринарної служби був член організації В. Н. Нагаєв; у 71-ім полку працював член організації ветеринарний лікар Кудрин. З організацією мав зв'язки начальник ветеринарного управління Київської Військової Округи Нурамський, начальник Ветеринарно-бактеріологічної лябораторії Новгородов, Мельничук, полковий коваль Малько.

У Київському районі організація мала коло 150 членів, у київському ґарнізоні — коло 500.

Члени організації мали на меті у відповідному моменті підняти проти большевиків повстання і проголосити Самостійну Українську Державу, вони ширили ідеологію українського націоналізму серед учнів воєнних шкіл у Києві і серед старшин та бійців, розповсюджували націоналістичну літературу, зокрема націоналістичну літературу з-за кордону.

Нарешті обвинувачувальний акт називав членів цієї організації польсько-румунсько-японськими (sic!) шпигунами й ворогами народу.

Пишучи про цю організацію, М. Селешко згадує, що через деякий час після смерти, в 1938 р., полк. Євгена Коновальця, через Фінляндію прийшла до Европи вістка про те, що, у зв'язку зі смертю полк. Коновальця, большевики арештували й розстріляли 217 старшин, у тому більшу кількість активних генералів, комдивів. Селешко думає, що серед них були й особи, згадувані в акті обвинувачення, що він знайшов його у Вінниці.

Далі Селешко зазначає, що він розпитував людей у Вінниці про цю організацію. Вони оповідали, що в 1938 р. були чутки про арешти та розстріли членів розгалуженої націоналістичної організації серед військовиків і що в липні того року в місті та окрузі було заарештовано 200 людей[51]).

Що у вінницьких могилах були, між іншими речами та документами, знайдені також протоколи обшуків, акти обвинувачень, виписи із присудів тощо, свідчать і інші автори праць про вінницькі розкопи, як, наприклад, Ів. Хмельницький[52]), І. Розгін[53]).

Як бачимо, матеріяли, які подають Ю. Бойко та М. Селешко, трохи різняться, але в основному вони ідентичні.

За Бойком, ОУН на Великій Україні взагалі звертала особливі уваги на опанування різних ділянок адміністрації й державного апарату, що »не рідше як раз на три місяці пробивалися кур'єри з Наддніпрянщини до Вождя«, що »робилися спроби масової пропаґандивної дії летючками«, що »на Україну висилається пропаґандивна література«[54]).

Нарешті цікаво, що, за твердженням Бойка, з наказу Є. Коновальця їдуть до Зеленого Клину Д. Гуцук і Митлюк, як відпоручники Організації для підпільної праці в Сибірі[55]).

Отже, за Ю. Бойком, ОУН вела на Великій Україні дуже велику роботу, яка набирала масового характеру й, мабуть, була скерована на спробу викликати повстання та на захоплення, за допомогою військових частин, влади.

Дуже критично до можливостей діяльности ОУН на Великій Україні під час совєтського панування в 1920-1940 рр. ставиться один із дослідників цієї епохи, Д. Соловей. Він уважає, »що окремі особи могли мати якийсь (дуже не систематичний і випадковий) зв'язок із керівництвом УВО, а пізніше ОУН за межами УССР, але ніякої певної, конкретно

51) М. Селешко — »Причинок до історії вінницьких могил« — »Новий Шлях« ч. 37 за 13. 5. 1950 р.
52) Н. Хмельницький — »У країні рабства і смерти« — Вид. »Самостійна Україна«, Чікаґо.
53) Проф. д-р Іван Розгін — »Вінниця« — »Нові Дні« ч. 27 за квітень 1952 р.
54) Ю. Бойко — »Євген Коновалець й осередньо-східні землі« — На чужині, 1947.
55) Ю. Бойко — »Євген Коновалець й осередньо-східні землі« — На чужині, 1947.

організованої акції супроти окупантів в УССР вони не провадили«[56]).

За Солов'єм, ҐПУ-НКВД часто обвинувачували у приналежності до УВО чи ОУН осіб, які з цими організаціями не мали нічого спільного. Нарешті він твердить, що »зв'язок з УССР керівників УВО, а потім ОУН дуже рано потрапив під контроль аґентів ҐПУ-НКВД«. Для обґрунтування цих своїх тверджень Д. Соловей приводить низку фактів, про які ми будемо згадувати пізніше[57]).

Також значно обережніше оцінює акцію УВО-ОУН на підсовєтській Україні провідний діяч ОУН, В. Мартинець.

Як і Бойко, В. Мартинець стверджує, що справою зв'язків УВО-ОУН з підсовєтською Україною займався »сам полк. Коновалець і беріг її в таємниці абсолютно перед усіми особами, особисто в ній не заанґажованим«[58]). За В. Мартинцем »Особи, що могли б про них (ці зв'язки) розповісти — передусім полк. Коновалець і Сеник-Грибівський, далі полк. Сушко, сотник Головинський, Дм. Паліїв, полк. Рубич-Колосовський, сотн. Чугман і, нарешті, Я. Барановський — уже не живуть і, можливо, взяли цю таємницю назавжди зі собою до гробу«[59]).

Мартинець також підтверджує, що на Україну було вислано сотника Івана Андруха та пор. Миколу Опоку, що висилалося людей і пізніше, але »не знати скільки їх було, як не знати, чи були і як великі були кадри УВО в совєтській Україні«[60]), і яку вони дію провадили.

За Мартинцем, »акція в совєтській Україні не могла розгорнутися в таких формах і в такому ступені, як на ЗУЗ«[61]). Далі автор твердить, що від часу його участи в Начальній Команді УВО (1927-1928 рр.) »ні вона, ні ПУН ніякої акції в сов. Україні не провадили«[62]). Підтверджуючи надсилку »на понад сотню різних адрес часописів »Розбудова Нації« й »Сурма«, автор категорично заперечує можливість приналежности Хвильового до підпільної організації, його зустрічів із полк. Коновальцем і вважає, що Хвильовий до кінця залишився комуністом.[63] Також критично автор ставиться до різних процесів совєтської влади проти УВО-ОУН, про які ми ще будемо писати нижче і про які згадує у своїй праці

56) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
57) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
58) В. Мартинець — »Українське підпілля. Від УВО до ОУН« — Спогади й матеріяли до передісторії українського організованого націоналізму. 1949.

Ю. Бойко[64]). Але В. Мартинець підтверджує, що УВО та ОУН мали зв'язки із совєтською Україною. Так, наприклад, Коновалець підтримував таємні зв'язки із членом большевицького посольства в Берліні, українцем Г.; полк. Рубич-Колосовський отримував вістки від сітки на терені СССР, член крайової команди УВО Д. Паліїв відвідував у 1923 р. Україну[65]).

Ми могли б привести ще багато свідчень різних еміґраційних авторів про діяльність ОУН у совєтській Україні, але гадаємо, що вже поданого матеріялу досить, аби уявити собі стан справи на підставі матеріялів еміґрації.

Переходимо тепер до матеріялів совєтських. У листопаді 1933 р. на Пленумі ЦК КП(б)У Павло Постишев та С. Косіор повідомили про розкриття низки »контрреволюційних« організацій українських націоналістів, як говорив Постишев »від організаторів УГА до боротьбістів«.

Постишев говорив тоді: »Цікава система в українських націоналістів розставляти свої кадри... Наприклад, сектор Народнього Комісаріяту Освіти; керівником його був Яворський. Пішов Яворський, сів Озерський, пішов Озерський, сів Коник... А всі вони виявилися членами УВО, й то керівними. Або ось уповноважений Народнього Комісаріяту Закордонних Справ. Був там Максимович, сів Петренко, пішов Петренко, сів Тур, знову всі члени УВО, й навіть з її керівництва. І так майже на всіх ділянках, захоплених ними, вони додержувалися цього організаційного принципу наступности своїх людей«[66]).

Подібно висловлювався і С. Косіор[67]).

На підставі совєтських та еміґраційних матеріялів розгортається така картина ліквідації органами ҐПУ-НКВД українських націоналістичних організацій.

Д. Діброва у книжці »В царстві червоного царя« повідомляє, що в 1929 р. постала націоналістична організація на СУЗ під назвою »*Український Національний Центр*«. Цей центр у своєму програмовому й організаційному наставленні нібито »підпорядковувався ОУН, як верховному штабові національної революції«. Своєю структурою він нагадував про-

59, 60, 61, 62, 63 і 64) Дивись як подано вище.
65) В. Мартинець — »Українське підпілля. Від УВО до ОУН« — Спогади й матеріяли до передісторії українського організованого націоналізму. 1949.
66) »Правда« від 24. 11. 1933 року. Промова П. Постишева на Пленумі ЦК КП(б)У 19. 11. 1933 р.
67) »Правда« від 31. 12. 1933 року. Промова С. Косіора на Пленумі ЦК КП(б)У 19. 11. 1933 р.

від ОУН, своїм завданням мав керування національною боротьбою на СУЗ. Він нібито став штабом, що об'єднував і визначав напрямні для всіх національно-революційних осередків Великої України. На чолі його, за Дібровою, стояли: Шумський, Полоз, Максимович, Миколайчук, Баланін та інші. Цей центр нібито був викритий органами совєтської влади, а Шумський був засланий на Соловки[68]).

Николишин, у згадуваній уже нами праці »Культурна політика большевиків« пише про те, що в 1931 році був викритий »Український Національний Центр«, до якого входили Чечель, Голубович, Василь Мазуренко, Лизанівський, Христюк та інші[69]).

Г. Костюк у статті »Останні дні життя академіка М. Грушевського« теж повідомляє про розкриття діяльности »Українського Національного Центру«, керівником якого мав би бути М. Грушевський, а до нього належали Микола Шраґ, Павло Христюк, М. Чечель, Григорій Коссак, Всеволод Голубович, Іван Лизанівський, Василь Мазуренко, Коліух, Горбань, Ф. Савченко, М. Жуківська, Часник, Остапенко та інші[70]).

Панас Феденко у своєму курсі лекцій, що вийшов у 1934 р. у Подєбрадах, писав: »У кінці 1933 р. Постишев та Косіор, секретарі ЦК КП(б)У, у своїх промовах проголошували, що в Україні розкрито протиросійську організацію, до якої належало багато визначних комуністів-українців. На чолі цієї організації мав, буцім то, стояти М. Грушевський. Але до процесу проти цієї організації з участю Григорія Коссака, С. Вікула, Михайла Лозинського, Михайла Левицького, Карпа Максимовича, Біленького, Солодуба, Волоха, Ялового, Річицького, Авдієнка, В. Сірка, Тура й інших, »що діяли на гроші польських поміщиків та капіталістів і німецьких фашистів (Косіор)« — не дійшло[71]).

Про існування »Українського Національного Центру« згадують також Ю. Бойко[72]), О. Бужанський[73]), Д. Соловей[74]),

68) Д. Діброва — »В царстві червоного царя« — Вид. Української Книгарні — накладні. Париж, 1938.
69) С. Николишин — »Культурна політика большевиків й український культурний процес« — На чужині, 1947.
70) Г. Костюк — »Останні дні життя академіка М. Грушевського« — Український збірник. книга І. Видання Інституту для вивчення СССР, Мюнхен.
71) П. Феденко — »Український громадський рух у XX столітті« — Подєбради, 1934.
72) Ю. Бойко — »Євген Коновалець й осередньо-східні землі« — На чужині, 1947.
73) О. Бужанський — »За ґратами ҐПУ-НКВД« — »Свобода« чч. 288-300, грудень 1950 р.
74) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.

С. Підгайний[75]) та інші, Отже, за всіми цими матеріялами, безсумнівним є, що в 1930-1931 рр. було заарештовано, частково розстріляно, частково знищено в казематах ҐПУ-НКВД, частково заслано до концентраційних таборів цілу низку людей із націоналістичних чи демократичних, але національних середовищ, а частково з комуністичного середовища. Нез'ясованим є, чи дійсно існував і діяв цей вищезгаданий Центр, або чи існували та діяли ці українські національні центри.

Комбінації таких осіб, як М. Грушевський, Максимович, Солодуб, Річицький, Яловий в УНЦ, про існування якого повідомляє П. Феденко, на підставі промови Постишева та Косіора, зарахування Шумського. Полоза, Максимовича до УНЦ, про який пише Діброва, і який, за його твердженнями, підпорядкувався ОУН, є сумнівними.

Треба вважати, що справа йде або про вигадані ҐПУ-НКВД націоналістичні організації, або про арешти діячів українського спротиву з різноманітних середовищ, для яких совєтська влада мала на меті змонтувати єдиний судовий процес.

Дуже можливо є, що Михайло Грушевський, переконавшись у підступності совєтських обіцянок і побачивши дійсний стан речей в УССР, брав участь або навіть очолював якусь підпільну організацію, що Г. Коссак, який, за свідченням Н. Базавлуцького[76]), »виховав тисячі національно свідомої молоді . . .« й »ніколи не був комуністом«, належав також до якогось підпільного руху спротиву, або, може, навіть був одним із відпоручників Євгена Коновальця. Майже безсумнівно є, що Голубович, Христюк та інші з УНЦ, про який пише Николишин, провадили, як бувші чільні діячі УНР, протисовєтську акцію і брали участь чи навіть очолювали якусь підпільну організацію, але об'єднання всіх вищезгаданих людей в один »Український Національний Центр« є малоймовірне.

Як відомо, саме внаслідок зв'язків з підпільними організаціями на совєтській Україні трагічно загинув вождь УВО та ОУН полковник Є. Коновалець. Про злочинне вбивство його у Роттердамі ми маємо досить велику літературу, отже в цій

75) С. Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941« — Вид. »Прометей«, 1947.
76) Н. Базавлуцький — »Український Голос« ч. 45 за 1952 р.

праці докладно не будемо зупинятися на дані події[77], [78]). Ми хочемо лише коротко нагадати нашому читачеві основний хід подій та відмітити деякі важливі моменти.

Органи совєтської влади ще з початку 30-х років організували докладний нагляд за ОУН та його керівником[79]). Восени 1933 р. у Брюсселі появився совєтський аґент Василь Хом'як (який пізніше мав також псевда Найденко, Пригода та інші), що видавав себе за втікача з УССР, за бувшого січового стрільця, а в Україні — за робітника господарських установ. Він досить швидко втерся у довір'я українських еміґрантів і, після перевірки, його було сконтактовано із Сціборським та Коновальцем. Останній вирішив використати Хом'яка для поширення точок опертя ОУН у підсовєтській Україні.

За допомогою голови Української Громади у Фінляндії, Баранецького, Хом'якові у вересні 1934 р. щастить перейти совєтсько-фінляндський кордон. У серпні 1935 р. Хом'як повертається до Фінляндії вкупі з молодою людиною, яка називає себе Павлом Грищенком чи Яценком і яка потім відома була всьому українському світові під прізвищем Валюх. Хом'як рекомендує Валюха, як свого вихованця, націоналіста, котрий хоче завершити своє національне виховання за кордоном, а далі служити ОУН, як зв'язковий між еміґрацією та Україною. Валюх теж вступає в контакт з полк. Коновальцем і в 1936 р. з доручення останнього виїздить в Україну; у вересні 1937 р. Валюх знову прибуває до Ґенту зустрічається з Барановським, хоче зустрітися з Коновальцем, але це йому не щастить, і він повертається знову з якимсь дорученням в Україну. Нарешті в 1938 р. він іще раз приїздить на Захід і на цей раз зустрічається з полковником Коновальцем та передає йому пекельну машину, яка останнього вбиває[80]).

За свідченнями низки членів ОУН, під час останньої світової війни Валюха бачили у Львові в уніформі полковника чи генерала НКВД, при чому, як твердять деякі особи, він відігравав велику ролю в розкритті підпільної діяльности українських націоналістів у Західній Україні, зокрема завербував до НКВД Горбового (свідчення П. М.).

77) Дм. Андрієвський — »Навколо Роттердаму« — »Свобода« чч. 244-251 за 1958 рік.
78) Є. Онацький — »Шляхом на Роттердам« — »Свобода« за 1958 рік та ін.
79) Дм. Андрієвський — »Навколо Роттердаму« — »Свобода« за 1958 рік.
80) Дм. Андрієвський — »Навколо Роттердаму« — »Свобода« чч. 248-249 за 1958 рік.

У роттердамській трагедії, за свідченнями низки авторів, зокрема Д. Андрієвського[81]), велику ролю відіграли ще дві особи.

Одна з них — якийсь Іван Іванович — мабуть високий уповноважений НКВД у справах націоналістичних еміґрацій, який нібито появився у цей час за кордоном, пов'язався з деякими членами ОУН і, не криючись, що він є на службі большевиків, почав переконувати останніх у недоцільності протисовєтської акції. За Андрієвським, »він твердить, що Сціборським (член Проводу ОУН) цікавляться вищі совєтські достойники й цілий уряд совєтської України, заохочував його вертатися в Україну, кажучи, що його поворот викличе перелом на користь національної справи, а сам він дістане всі можливості працювати для свого народу«[82]). Крім того, цей Іван Іванович робив заходи аби посварити між собою членів Проводу ОУН, внести замішання й підозру в лави організації, підкреслював своє всезнайство, навіть натякав, що йому відомі зв'язки ОУН з якимсь січовим стрільцем (тобто Хом'яком[83]).

Друга особа, яка, на думку Д. Андрієвського й деяких інших авторів, також була совєтським аґентом і відіграла певну ролю у смерті полковника Коновальця, був Кіндрат Полуведько, на особі якого варто трохи зупинитися. Полуведько був в'язнем у Соловках, і нібито утік звідти незадовго до появи Хом'яка у Західній Европі Побувавши в різних країнах Европи, Полуведько осів у Фінляндії, де зробився найбільш авторитетною та діяльною особою між українцями й був у зв'язку з ОУН, зокрема з полковником Коновальцем[84]) та Д. Андрієвським[85]). Через Полуведька також велися зв'язки з Хом'яком та Валюхом, при чому Валюх мешкав деякий час разом із Полуведьком. У час, коли в Роттердамі вбили Коновальця, Полуведько був у Берліні; він негайно виїхав звідти ніби до Фінляндії, й довго про нього не було нічого чути. Д. Андрієвський висловлює думку, що в міжчасі він побував в СССР[86]). Коли німці захопили в 1941 р. Західню Україну, Полуведько з'явився у Львові і твердив, що

81, 82 і 83) Дм. Андрієвський — »Навколо Роттердаму« — »Свобода« чч. 248-249 за 1958 рік.
84) В. С-в — »Останні дні полковника Євгена Коновальця« — »До зброї« ч. 54 за 1950 рік.
85) Дм. Андрієвський — Навколо Роттердаму« — »Свобода« чч. 244-251 за 1958 рік.
86) Дм. Андрієвський — »Навколо Роттердаму« — »Свобода« чч. 244-251 за 1958 рік.

його вислав туди фінляндський генеральний штаб. Зі Львова Полуведько виїздить із похідною групою Коника і з нею добирається до Харкова. В Харкові Полуведько стає секретарем бурґомістра проф. Крамаренка й активно працює з рамени ОУН, підтримуючи постійний зв'язок із Коником. У 1942 р. німці заарештували Полуведька, як совєтського аґента, й він у тюрмі покінчив життя самогубством[87]). Цікаво, що, за свідченнями Я. Гайваса, цей Полуведько при першій зустрічі з ним у Львові назвав себе професором Дібровою з Харкова, як також, що Полуведько-Діброва перед другою світовою війною був у Франції[88], [89]). В 1938 р. українська книгарня в Парижі видала брушуру Д. Діброви »У царство червоного царя« про життя та діяльність націоналістичного підпілля в Україні, витяг з якої ми вже приводили. За автором статті у »До зброї«[90]), Полуведько прибув на еміґрацію в 1934 р. і подавав себе »мужем довір'я революційного підпілля в осередніх та східніх українських землях«.

За Андрієвським, Полуведько повідомляв його, що в Україні діяла »Організація Українських Націоналістів«, яка нараховувала десятки тисяч членів, особливо між студентством, мала своїх людей в Академії Наук, в різних інститутах. У 1933 р. цю організацію совєтські органи викрили, багато її членів ув'язнили й тим загальмували на деякий час її роботу[91]).

Про широко розгалужену національну організацію з Центром, до якого належав згадуваний вище заст. командувача Української Військової Округи І. Дубовий, оповідав також Валюх. У розмовах з Коновальцем Валюх, нібито, вказував на можливість установлення зв'язку з цим Центром і навіть підпорядкування його Проводові ОУН. За Андрієвським, у цих оповіданнях Валюха та Полуведька була »певна частина правди«[92]).

Цікаво, що й Валюх, і Хом'як позитивно висловлювалися про українських комуністів, підкреслюючи, що вони мають державницьке наставлення, виявляють національні тенден-

87) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
88) Ярослав Кутько — »Пекельна машина в Роттердамі« — »Народня Воля« ч. 22 від 29. 5. 1952 р. та ч. 46 від 20. 11. 1959 р.
89) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
90) В. С-в — »Останні дні полковника Євгена Коновальця« — До зброї« ч. 4. за 1950 рік.
91) Дм. Андрієвський — »Навколо Роттердаму« — »Свобода« чч. 244-251 за 1958 рік.
92) Дм. Андрієвський — »Навколо Роттердаму« — »Свобода« чч. 244-251 за 1951 рік.

ції, заступають »виразне антимосковське й антибольшевицьке наставлення«[93]).

Вищезгаданий Іван Іванович також всіляко підкреслював нібито національне наставлення українського совєтського уряду.

Ми так докладно зупинилися на діяльності УВО та ОУН в Україні та на деяких обставинах роттердамської трагедії цілком свідомо. Саме історія боротьби органів совєтської влади (ҐПУ, НКВД) з націоналістичними організаціями, як також пізніше із СВУ, доводить поперше, страх совєтської системи перед націоналістичним підпільним рухом, подруге, підступність методів цієї системи, яка не зупинялась у боротьбі з українськими націоналістами ні перед провокаціями, ні перед терором. Згаданий вище Іван Іванович одверто говорив Сціборському: »Уряд (УССР) доволі поважно оцінює небезпеку націоналістичного руху«[94]) і давав зрозуміти, що большевики уважно стежать за кожним кроком націоналістів.

Про драконські методи боротьби з підпільним рухом у самій Україні ми будемо писати пізніше, при розгляді діяльности СВУ та в заключній частині цієї праці.

З інших підпільних організацій, що діяли в Україні в 1921-1941 рр., крім СВУ, про яку мова буде окремо, слід згадати наступні.

В 1921 році у Києві був проведений голосний *судовий процес проти членів ЦК УПС-Р*. Тоді на лаві підсудних опинилися колишній прем'єр Українського Уряду УНР В. Голубович, І. Часник, П. Губенко (Остап Вишня), Лізановський та інші[95]).

Багато уваги у свій час притягнув до себе процес *»Центру Дій«*, що відбувався в Києві з червня 1923 до квітня 1924 року. Не лише совєтські, але й закордонні часописи вміщували про цей процес досить докладні інформації; зокрема статті, присвячені процесові, були у львівському часописі »Діло«. Докладні матеріяли про цей процес є у спеціяльній праці проф. Полонської-Василенко[96]). Тому в нашій праці ми зупинимося на ньому дуже коротко.

За совєтською версією, організації »Центру Дій« мали осе-

93 і 94) Дм. Андрієвський — »Навколо Роттердаму« — »Свобода« чч. 244-251 за 1958 рік.
95) Дивись уже згадувані праці П. Христюка, П. Феденка й Д. Солов'я
96) Проф. д-р Н. Полонська-Василенко — »Процес »Центра Дій« у 1924 році« — Видання УВАН, Мюнхен, 1956.

редки в усьому СССР, резидентури у прикордонних пунктах Польщі; в Парижі мало бути закордонне керівництво Центру, а головний осідок у Києві. »Центр Дій« та його осередки мали за завдання, використовуючи труднощі совєтської влади, сіяти незадоволення проти неї й консолідувати всі народні сили для скинення цієї влади; крім того, за актом обвинувачення, члени цієї організації займалися шпигунством.

Заарештована була у цій справі велика кількість киян, а саме декілька професорів Київського університету, співробітники Української Академії Наук, кілька десятків університетської молоді та громадських діячів. Більшу частину арештованих було звільнено, але 18 осіб таки поставлено перед публічний суд.

За Н. Полонською-Василенко, заарештованих поділили на три окремі групи. В першій групі були поважні діячі науки: академік М. П. Василенко і співробітники ВУАН: К. П. Василенко, професори П. П. Смірнов, Л. Е. Чолганський, С. М. Чебанов та правник Б. М. Толпига.

Друга група складалася з молодших наукових працівників різних закладів: приват-доцента П. С. Тартаковського, наукового співробітника ВУАН Б. О. Язловського, приват-доцента Л. М. Венгерова, аспіранта О. В. Яковлева.

Окремо від цих осіб стояла група різного характеру та професій: В. В. Виноградов, А. М. Оберучев, мати й донька М. і А. Капоцинські, сестри З. і Л. Куцевалові, С. Єдиневський, Нарешті — цілком окремо від усіх стояв Онищенко-Павлюк.

Як відомо, М. Василенко — видатний український учений був за Центральної Ради генеральним суддею, за гетьманського уряду — міністром народньої освіти. Сергій Чебанов, правник, був за гетьманського уряду сенатором. Константин Василенко за Тимчасового Російського Уряду був комісаром м. Києва, за Української Центральної Ради — її членом. Павло Смірнов, росіянин, історик, та Леонтій Чолганський — професор-юрист, брали участь у праці ВУАН. Борис Толпига в АРА*), Язловський працював в ВУАН. Решта підсудних, власне кажучи, не мала якихось тісніших зв'язків з українським громадським життям.

За Н. Василенко-Полонською, діяльність »організації«

*) АРА — американська допомогова організація, яка вела досить широко організовану акцію допомоги неселенню.

обмежувалася на зборах інтеліґенції в мешканнях М. Василенка та хірурга Г. Б. Биховського, де, у зв'язку із приїздом з-за кордону М. Вакара, обговорювали життя за кордоном та в СССР; на зборах у мешканні М. Василенка в тіснішому колі, де розглядалися питання зовнішньої і внутрішньої політики, та на зборах молоді, яка обговорювала питання вищої освіти в Україні. Крім того, провадилася переписка із закордоном через В. В. Виноградова та Онищенка-Павлюка (як потім виявилось, останній був аґентом ҐПУ).

За допомогою декількох провокаторів совєтськими органами було створено версію шпигунства цієї організації на користь Польщі, зокрема передачу якогось мобілізаційного пляну, який нібито викрав С. Єдиневський. Отже, обвинувачувані мали бути не лише »контрреволюціонери«, але і »шпигуни«. Для нас найцікавішим є те, що це був один із небагатьох публічних процесів проти »контрреволюціонерів« та »шпигунів« на Рідних Землях. Він притягнув велику увагу української громадськости. Як свідчить Н. Полонська-Василенко, обвинувачувані мали можливість вільно виступати на процесі. М. Василенко та С. Чебанов розгорнули перед величезною авдиторією свої погляди на демократію, вільну незалежну науку, про права людини, про історичну боротьбу за волю України. Нищівну критику марксизму в його тодішньому висвітленні дав К. Василенко.

К. Василенко на процесі признав, що в Києві була організація. Б. Толпига казав, що кінцевою метою організації було перебрання влади з рук комуністів. Суд продовжувався від 22-го березня до 8-го квітня. Внаслідок суду, було оголошено 4 смертніх вироки: Онищенко-Павлюк, Єдиневський, Яковлів, Виноградов; 6 вироків по 10 років ув'язнення: М. Василенко, К. Василенко, П. Смірнов, С. Чебанов, Л. Чолганський, Б. Толпига. Решта одержала по 5-7 років та умовні вироки.

Пізніше смертну кару замінили ув'язненням, а іншим зменшили термін ув'язнення, за вийнятком К. Василенка, який мусив відбути 10 років в'язниці.

На думку Н. Полонської-Василенко, »Увесь цей процес був спробою большевицького аранжування політичного процесу в умовах ще незакріпленої совєтської влади в Україні, і як такий він виявився спробою невдалою«[97]).

97) Проф. д-р Н. Полонська-Василенко — »Процес »Центра Дій« у 1924 році« — Видання УВАН, Мюнхен, 1956.

В 1933 році викрито групу осередків ОУН, що мала назву »*Організація українських революціонерів*«, заснування якої припадало, за твердженням Ю. Бойка, на 1929 рік[98]). У відозві Селянської Секції Союзу Земель Соборної України — »До Українського Селянства«[99] згадувалося про існування в Харкові »*Мужичої Партії*«. Досить докладно про цю підпільну організацію, повідомляє у своїй праці »Ґолґота України« Дм. Соловей. За його матеріялами, спертими на свідченнях В. Доленка, Юр. Міщенка та В. Кривецького, »Мужича Партія« постала в 1923 році внаслідок реорганізації вже згадуваної нами »Шістки«. Партія ця мала свою політичну програму, основу якої опрацював В. І. Лещенко і яка мала виразно демократичний характер.

Щодо тактики, то організація ставила собі за завдання »розгортати активність на всіх ділянках українського культурного й економічного життя, щоб позитивною працею посилювати й закріплювати українські культурні та економічні здобутки«[100]). Партія не ставила собі за завдання організовувати збройну боротьбу або застосовувати саботажі чи терористичні акції.

Осередки »Мужичої Партії«, за свідченням В. Доленка, були в усіх харківських республіканських кооперативних центрах: »Сільському Господареві«, »Вукоспілці«, »Українбанку«, »Українкустарспілці«. Партія намагалася оволодіти командними постами в кооперативному видавництві »Рух« Через мережу Всеукраїнської Кооперативної Ради, провід »Мужичої Партії« був пов'язаний із кооперативними осередками по всій Україні. По освітній лінії »Мужича Партія« мала свої осередки в харківській гімназії ім. Б. Грінченка, на педагогічних курсах ім. Григорія Сковороди, в Харківській будівельній школі, у школах ім. Михайла Коцюбинського та ім. Лесі Українки. За часів українізації, за твердженнями Д. Солов'я, »із 18 тодішніх харківських українських шкіл усього у двох чи трьох школах завідувачі школами й більшість учителів не належали до організації«.[101]. Були також осередки в Губнаросвіті, Наркомосвіті, в суді і в адвокатурі, Д. Соловей пише: »Під виглядом земельної судової практики, існувала, наприклад, організованість адвокатури в Харкові,

98) Ю. Бойко — »Євген Коновалець й осередньо-східні землі« — На чужині, 1947.
99) »Неділя« ч. 2 за листопад 1950 року.
100) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
101) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.

Змієві, Ізюмі, Павлограді, Костянтинограді, Полтаві, Охтирці, Ромнах, Переяславі, Києві, Шепетівці, Барі, Мелітополі«[102]).

»Мужича Партія« брала активну участь у розбудові та діяльності УАПЦ. »Ціла низка чолових її діячів — Гаращенко, Ільченко, Руденко, Лебеденко й інші — брала участь у зборах УАПЦ у Києві, в парафіяльних радах Харкова, Мерефи[103]). Члени організації ставали членами парафіяльних рад і були головами цих рад. У 1926 році головою Крайової Слобожанської Ради УАПЦ був член проводу »Мужичої Партії« Ортодокс. До Вищої Церковної Ради, що була заснована у 1923 році й діяла нелеґально, входили Лебеденко, Лещенко, Потреба, Щербаненко, Гаращенко, Ільченко, Ортодокс[104]).

Ортодокс твердить, що »Мужича Партія« була пов'язана із »Братством Української Державности« і брала участь в організації Спілки Визволення України. Д. Соловей, на підставі листів Ортодокса, пише »що на зборах проводу організації в 1925 році було вирішено перенести політичний центр до Києва, розпочати політичну діяльність загальнонаціонального маштабу, зірвати реемiґрацію й піддержати УНР-івський центр у його діяльності за кордоном«[105]).

У дальшому представники »Мужичої Парафії« вступили в переговори з киянами; у квітні 1926 року на Сумській, 33 відбулася нарада Ортодокса та Щербаненка з С. Єфремовим, у наслідок якої, за твердженням Ортодокса, почалася реорганізація БУД в СВУ.

Діяльність »Мужичої Партії«, активність її членів у кооперативному, освітньому та церковному секторах, притягнула увагу органів ҐПУ. В 1926 р. було заарештовано Ортодокса, 7-го лютого 1927 р. ҐПУ заарештувало всіх членів проводу партії а саме: Щербаненка, Лещенка, Жиліна, Дражевського, 70 осіб членів партії в Харкові та багато по інших округах.

Слідство над організацією тривало цілий рік, частину членів організації вивезли на Соловки, інших заслано на Урал, до Казахстану й Сибіру[106]). За свідченнями Д. Солов'я, загинули від репресій, у пивницях ҐПУ чи на засланні таки члени »Мужичої Партії«: А. Головко, І. Кулинич, Дражевський,

102) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
103) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
104) Д. Соловей — Лист Ортодокса від 16. 7. 1951 року у згаданій вище книжці.
105) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
106) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.

Жилін, Щербаненко, Власенко, Кривецький. За свідченням В. Доленка, »в 1930 р. Лещенка, Щербаненка й мене привезли до Москви й дали нові терміни заслання за Союз Визволення України. Мені — 10, Щербаненкові — 8, Лещенкові — 6. Усі інші, скомпромітовані нашою попередньою справою, одержали так само нові терміни від 5-ти до 3-х років. Мені було пред'явлено свідчення В. М. Чехівського, в якому значилося таке: »На мою думку, Єфремов переорганізував БУД в СВУ після наради з Доленком у Харкові«[107]).

П. Лотаревич у своїй праці »Історія одного повстання на Полтавщині« твердить, що у 1921-1922 рр. на Полтавщині в м. Чернухах існувала *терористична підпільна організація.* Провідником організації був Павло Борсук, членами Федір Борсук, Іван Приходько, Павло Приходько, Олександер Кравченко, Сергій Кленач, Іван Ващенко, Андрій Ващенко, Ігор Денисенко, Павло Денисенко, Олександер Олександрів, Петро Червяк, Грицько Приймак, Іван Зрібняк та Іван Терещенко. До цієї організації втерся в довір'я О. Червяк і видав її ЧК. Всі члени організації були в 1922 р, розстріляні в Лохвиці, крім Федора Борсука, якому пощастило втекти. Організація ця допомагала повстанцям в їх діях[108]).

У цій же самій праці П. Лотаревич згадує про частину цієї вищезгаданої організації, яка, мабуть, збереглася від розгрому, або про якусь іншу організацію, яка діяла у рр. 1922-1926 у Чернухському районі. У травні 1922 р. ця організація допомагала повстанцям розгромити міліцію в м. Чорнухах, у жовтні 1922 р. за допомогою повстанців вона зловила вищезгаданого аента ЧК О. Червяка й виконала на ньому присуд смерти. У 1924 р. допомогла пораненому керівнику повстанців Єну виїхати до Проскурова на законспіроване помешкання для лікування та знищила низку аґентів ҐПУ й комуністів. Для того, щоб здобути списки секретних співробітників ҐПУ (сексотів), члени організації, за вказівками проводу її, пішли нібито на службу місцевого ҐПУ. Навесні 1925 р. в Лазарківському районі підпільники знищили групу комуністів на чолі із секретарем Райпарткому.

Ця підпільна організація мала зв'язки з іншими підпільними організаціями. Так, Лотаревич повідомив, що у Проскурові жив лікар Ілько Митрофанович Надеждін, який належав до українського підпілля й давав останньому дуже цінну в тих часах допомогу ліками та служив поміччю для поранених і хворих повстанців. На помешканні у нього лікувалися важко поранені повстанці з Полтавщини — Євген Єн, Василь Таран, Павло Яготинець та інші.

В 1926 році провідник цієї організації Б. вирішив, що дальший збройний спротив є недоцільний, і про дальшу діяльність підпільної організації автор статті нічого не повідомляє[109]).

Ю. Бойко у своїй праці »На головній маґістралі«, посилаючись на часопис »Розбудова нації«, згадує про існування на Наддніпрянщині підпільної *»Військової Організації Січових Стрільців« (ВОСС)* до якої входили військовики, як наддніпрянці, так і галичани, але, на жаль, не подає докладніших відомостей про програму та дію цієї організації[110]).

С. Підгайний у своїх спогадах про Соловки оповідає про *підпільну організацію »Народня воля«,* членом якої був Олександер Березовський. Його було арештовано в 1926 р. Від 1926 до 1937 р. він знаходився у Бутирському ізоляторі в Москві, потім на Соловках в умовах суворої ізоляції[111]). Д. Соловей висловлює думку що ҐПУ вважало цю організацію особливо небезпечною.

Той же Підгайний згадує про якусь велику *підпільну селянську організацію,* яку створив у 1933 р. Іван Козлов. Організація ця охоплювала кілька районів Полтавщини та Сумщини[112]). Д. Соловей повідомляє про існування у Степовій Україні *»Української Революційної Народньої Партії«.* Ця партія працювала у рр. 1927-1928, провадила підготовку до повстання, навіть розкидала проклямації зі закликом до повстання, але попала в лабети ҐПУ. 21-го члена цієї організації було арештовано та заслано до концентраційних таборів[113]).

Згадує він також про українську таємну політичну організацію в Києві »Буревісник« і таємний студентський гурток

107) Цитую за Д. Солов'єм »Ґолґота України«. Лист Б. Доленка від 15. 7. 1949 р.
108) П. Лотаревич — »Історія одного повстання на Полтавщині та українське підпілля в роках 1920-1925« — Український збірник, книга 4, Мюнхен, 1955.

109) П. Лотаревич — »Історія одного повстання на Полтавщині та українське підпілля в роках 1920-1925« — Український збірник, книга 4, Мюнхен, 1955.
110) Ю. Бойко — »На головній маґістралі« — На чужині, 1951 і »Розбудова нації« чч. 3-4 за 1934 рік.
111) С. Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941« — В-во »Прометей«, 1947.
112) С. Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941« — В-во »Прометей«, 1947.
113) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.

»Драгоманівців« у Харкові, який був викритий у 1929 році.

Один із колишніх політичних в'язнів розповідав Д. Солов'ю, що в 1929 році в харківській в'язниці сидів чотирнадцятилітній хлопець[114]), член таємної організації« *Смерть або Вільна Україна*«.

В 1924-1925 рр. працювала в Пирятині та навколишніх селах *підпільна організація української молоді на чолі з Андрієм Пулинцем*. Організація ця вела широку культурно-освітню працю (влаштовування вечірок, свят, вистав, лекцій тощо). В 1925 році ҐПУ розкрило цю організацію й виарештувало на педагогічних курсах біля 15 курсантів. Всі арештовані безслідно зникли, а керівника її, Андрія Пулинця, мабуть, розстріляли[115]).

В Чернігові у рр. 1917-1919 діяла »*Українська Учнівська Спілка*«, котра об'єднала біля 1000 учнів середніх шкіл м. Чернігова (чоловічих та жіночих гімназій, реальної школи, духовної семінарії, епархіяльного жіночого закладу тощо), організатором та головою якої був автор цієї праці. Після повалення української влади та окупації України совєтським військом, організація ця проіснувала ще декілька місяців леґально, як опозиція комсомолові та боротьбістській »Українській Комуністичній Спілці« (УЮКС). Переслідування з боку влади примусили організацію цю перейти в підпілля під назвою »Української Юнацької Спілки« (УЮС), Організація ця вела політичну й ідеологічну боротьбу проти московського окупанта та проти українських комуністів, у тому числі проти УЮКС, і була у зв'язку з повстанськими групами Чернігівщини. Пізніше низка членів цієї організації перейшла до лав СВУ та СУМ.

Юрій Липа згадує про існування в Одесі »*Союзу Української Молоді*«, складеного із семінаристів, гімназистів і взагалі середньошкільників, у якому було біля 500 осіб. З цього Союзу виділилася окрема група, що мала назву »*Одеська Січ*«, яка збройно боролася з большевиками[116]).

Микола Костурко, доповнюючи спомини Юрія Липи, згадує, що в 1920-1921 рр. в Одесі оформилась організація молоді під назвою »*Український Сокіл*« та існувало *Товариство Учнівської Молоді »Зоря«*. Під час одних зборів цього товариства ЧК провела масовий арешт членів його: »понад

114) Д. Соловей — »Голгота України« — Вінніпеґ, 1953.
115) Д. Соловей — »Голгота України« — Вінніпеґ, 1953.
116) Юрій Липа — »Одеська Січ« — »За державність«, Каліш, 1935, а також передрук у »Визвольному Шляху«, книга 11 (124) за листопад 1966 р.

160 осіб хлопців і дівчат, учнів середніх шкіл«. З арештованих у п'яти осіб »січовиків« було знайдено зброю[117]). Треба думати, що це чи подібне товариство продовжувало свою діяльність і далі, бо у Чернігові в УЮС було відомо про існування українських національних спілок у Києві, Полтаві, Одесі, Харкові та інших містах України[118]).

С. Підкова згадує про існування *підпільної студентської організації в Харківському університеті*. Ця організація, за його твердженнями, проіснувала до 1931 року, як одна із клітин СВУ. Він пише: »Ніччю з 10-го на 11-те травня 1931 року в Харкові на Толкачівці в »Студгородку« вив'язалася стрілянина — це боронилися викриті підпільники проти кількох сотень передягнених на студентів аґентів ҐПУ«. Згадує він також, що пізніше в Харківському університеті знову було проведено арешти »сотень студентів«[119]).

Про якусь точніше неокреслену *організацію молоді в Педагогічному технікумі* оповідає також С. Підгайний у своїх споминах про Соловки. Студент цієї організації Л-ко в 1928-1929 рр. сидів у Спецкорпусі ҐПУ в Харкові за вбивство голови Райвиконкому, який випадково натрапив на засідання підпільної організації молоді й мав сповістити про це ҐПУ. Це була нібито одна із клітин СВУ, про діяльність якої ми будемо ще писати далі докладніше[120]).

У *Києві у рр. 1923-1925 існувало декілька підпільних українських організацій молоді*, які були в ідеологічному, але не організаційному, зв'язку між собою. Всі ці організації ставили, собі за конечну мету повалення совєтської окупаційної влади і встановлення народоправної української влади. Більш радикальні елементи цих організацій були у зв'язку з повстанськими загонами різних районів України, більшість же членів цих організацій провадила культурно-освітню та національно-політичну пропаґандивну працю. Деякі з цих студентських організацій видавали підпільні, писані від руки або на шапірографах часописи. Багато членів цих організацій пізніше включилися у працю СУМ та СВУ[121]).

Треба думати, що таких учнівських та студентських підпільних організацій було в Україні у рр. 1921-1925 більше.

117) Микола Костирко — »Коментарі й доповнення« — »Визвольний Шлях«, книга 11 (224) за листопад 1966 року.
118) За власними спогадами автора.
119) С. Підкова — »До історії Спілки Визволення України« — Збірник »Спілка Визволення України«. Книга І. Мюнхен, 1953.
120) С. Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941« — В-во »Прометей«, 1947.
121) Зі спогадів автора.

Д. Соловей пише: »Є багато підстав думати, що дрібних політичних організацій, які в тій чи іншій формі намагалися створити опір окупаційній системі в Україні в 1920-х роках, було чимало«[122]).

Досить великий матеріял в еміґраційній літературі маємо ми про гетьманське підпілля в УССР. Найбільше матеріялу подано в календарі-альманасі »Українського Союзу Хліборобів-Державників« на 1942 рік[123]). З розділу цього альманаху« »*Організація УСХД в Радянській Україні*« дізнаємося, що полковник М. Гоголь-Яновський, таємний член Ради присяжних, у 1922 році виїхав до підсовєтської України, »взявши на себе обов'язок закласти гетьманську організацію на Радянщині, і, дійсно, доручення це виконав«[124]).

У вересні 1928 р. приїхав від М. Гоголя-Яновського закордон зв'язковий під псевдом Лец, який повідомив, що в Україні створено Громаду УСХД, яка негативно ставиться як до большевиків, так і до УНР. Ніякої плятформи чи статуту Громада не складала, але вважала, що для України потрібна сильна влада на чолі з гетьманом, при чому вона покладалася на »Гетьманський Центр«, як на єдиного ідеологічного, програмового й тактичного законодавця, лишаючи за собою право мати вільну руку лише в операційних поточних справах, особливо ж у справі тактики та роботи на місцях«[125]). Представник Громади просив про висилку літератури та інформацій про політичні течії на Заході.

В 1929 році з УССР приїхав другий зв'язковий, під псевдом Коршун, який бажав від імені організації на підсовєтській Україні вияснення низки програмових питань, зокрема цікавився проєктом розв'язання аґрарного та інших соціяльних питань. Тоді, за твердженням автора статті, »відбувся ряд засідань Гетьманської Управи при участі Коршуна, програмові питання були докладно обговорені«[126]) і через Коршуна передані в Україну.

В 1930 р. знову приїздив з України згаданий інженер Лец, який від імени організації наполягав на потребу систематичного висвітлення гетьманською організацією аґрарного питання, висловлював здивовання, що великі держави мало цікавляться долею підсовєтських народів, що треба було б заінтересувати долею України якусь велику державу.

122) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
123) »Український Державник« — календар-альманах. Берлін, 1942.
124) Як вище.
125) »Український Державник« — календар-альманах. Берлін, 1942.

У листах від організації у р. 1930 — (»за невидимим текстом«) повідомлялося про наступ большевиків на заможне селянство, просилося про інструкцію, щодо дії в майбутньому, зокрема було надіслано метелик (летючку) із закликом руйнувати колгоспи. Гетьманська Управа неґативно поставилася до дії анархічного руйнування колгоспів та терору й дала вказівки, як провадити працю далі, зокрема опрацювала тексти відозв до людности України, які нібито потім на місцях, уже друкувалися й розповсюджувалися«[127]).

З 1930 до 1934 р. жодного зв'язку між »Гетьманською Громадою« в Україні та »Гетьманським Центром« за кордоном не було. На початку грудня 1934 р. керівник гетьманського руху в Україні примушений був тікати закордон. Туди втік він досить правдоподібним шляхом, а саме вступив на працю в порту, дочекався можливости сховатися на чужинецькому пароплаві і, приїхавши до Німеччини, попросив азилю. Причиною до втечі Леца була спроба організації розкидати листівки, які притягнули увагу ҐПУ до організації.

Лец пробув за кордоном до весни 1937 р., спроби нав'язати контакти із Громадою в Україні без нього не повелися, й Лец вирішив сам налагодити цей зв'язок. Він поступив робітником на пароплав, зробив декілька рейсів до України, й під час одного рейсу він, мабуть, був захоплений ҐПУ.

В останні часи за твердженням цієї статті, совєтська Гетьманська організація мала *сім сформованих Громад в Україні та п'ять груп поза нею*, в інших республіках СССР[128]). Про дальшу долю цієї організації ми не знайшли жодних матеріялів.

Як абсолютно неправдоподібні треба вважати ще дві прогетьманські, протисовєтські організації, які ніби існували в підсовєтській Україні, про які ми згадуємо тут лише як напівгумористичний епізод у трагічній історії Українських Визвольних Змагань.

У 1926 році в Німеччині з'явився »Універсал до українського народу в Україні та поза нею сущого«. Універсал цей був підписаний »Управою Генерального Представництва за кордоном від імени *Всеукраїнської Національно-Повстанської Козачої Ради*«. У цьому Універсалі було проголошено »гетьманом і національним вождем України обидвох берегів Дніпра та військ козацьких і запорізьких« — Івана Полтав-

126, 127, 128) »Український Державник« — календар-альманах. Берлін, 1942.

ця-Остряницю. Під цим Універсалом були підписи Кошового Отамана І-го Повстанського Коша в Україні, разом із кошовою старшиною й делеґатами від цілого коша, в імені сорока тисяч організованого козацтва і Всеукраїнської Національної Повстанської Козацької Ради, в імені двохсот тисяч активних членів і всіх національно-культурних організацій, перебуваючих на теренах України. Крім того, були підписи Кошового Отамана Гуцулів, разом із старшиною й делеґатами, Кошового отамана Зеленого Клину, разом із старшиною та делеґатами, тощо[129]), [130]).

Іван Полтавець-Остряниця, як відомо, був генеральним писарем Гетьмана Павла Скоропадського. Ми не розшукували в еміґраційній літературі інших відомостей ні про цю фантастичну організацію, ні про самого Полтавця-Остряницю, бо кожному, хто мінімально ознайомлений із підсовєтською дійсністю, цілком ясно, що подібна організація існувати, а тим більше складати та висилати такі універсали не могла. Подібною авантюрою слід уважати твердження Сергія Чорнушенка-Сагайдачного, який у 1927 році видав у Чехо-Словаччині чеською мовою брошуру і в ній описував українські селянські організації, які ніби діяли нелегально по всіх селах і містах України та Північного Кавказу, як обрані представництва всього селянського люду. Чернушенко-Сагайдачний твердить у своїй брошурі, що 24-го лютого 1927 року на Всеукраїнському Селянському З'їзді в селі Свентово, коло Херсону, на який прибуло 20.000 делеґатів, обрано було *Всеукраїнську Селянську Раду* з 46 осіб, на чолі з С. Чорнушенком-Сагайдачним, що цей з'їзд проголосив останнього гетьманом, що він має мандат від згаданих вище українських народніх селянських організацій, який уповноважує його заступати на міжнародньому форумі інтереси селян України й Північного Кавказу, складати й підписувати міжнародні договори тощо. Цілком зрозуміло, що жодний дослідник збройної чи підпільної боротьби українського народу в підсовєтській Україні не може брати такі свідчення серйозно, і слід уважати, що в даному разі ми маємо справу з маренням божевільного або з дуже дурною провокацією [131]), [132]).

129) П. Феденко — »Український Громадський Рух« — Подєбради.
130) ОКО — »Болючі теми« — »Вільне Слово« ч. 4, червень 1951 р.
131) Дивися згадану брошуру під назвою »Прилучення України до Чехо-Словацької Республіки — завдання національно-селянського руху в Україні й на Північному Кавказі«.
132) І. Воловиченко — »З історії баламутства« — »Народня Воля« ч. 20 за 31. 5. 1951 р.

III. СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Найбільшою й, може, найдетальніше вивченою підпільною організацією на Великій Україні за совєтських часів була *Спілка Визволення України та її відгалуження — Спілка Української Молоді.* Завдяки наполегливій праці над вивченням і висвітленням цього руху в еміґраційній літературі та пресі з боку основників і керівних діячів СВУ на чужині, з одного боку; внаслідок публікацій про цей рух у совєтських виданнях, зокрема наявности докладного стенографічного звіту про процес СВУ — з другого боку; нарешті внаслідок публікацій чи згадок про цей рух у світовій пресі й навіть у публікаціях російських, ворожих українському рухові, авторів, українська громадськість порівняльно добре ознайомлена з основними ідеологічними засадами цього руху і його історією. Все ж кожен історик української визвольної боротьби в огляді її, як це має місце в нашій праці, мусить хоч би коротко висвітлити історію її виникнення, розвитку її діяльности, ознайомити читача з організаційною її побудовою, а головне з її ідеологічними настановами та конкретною діяльністю. На підставі літератури про СВУ-СУМ, спогадів учасників цього руху, деяких офіційних документів, про цю організацію можна було б писати окрему велику монографію, але автор, обмежений місцем у цій праці, зупиняється лише на найважливіших моментах.

Ми вже писали, що найбільша частина українських національних провідних кадрів Великої України зайняла позицію потреби перманентного внутрішнього національного опору, позицію ідейного резистансу, позицію довготривалої, кропіткої підготовки до явної боротьби в майбутньому. Ця група ясно уявляла собі практичну неможливість далі продовжувати збройну боротьбу без допомоги ззовні. Одночасно, діячі цієї групи ані на одну хвилину не довіряли позірній зміні курсу окупаційної влади, не вірили в те, що нова економічна політика й тимчасове ослаблення протиукраїнського курсу комуністичної партії може привести до переродження комунізму в демократичний устрій, отже, в можливість існування незалежної Української Держави в межах Совєтського Союзу.

З цієї групи й виходять організатори Спілки Визволення України.

Як знаємо з історії українського визвольного руху та зі свідчень підсудних СВУ, велика кількість майбутніх організаторів СВУ-СУМ належала до »Братства Українців Державників« (БУД), вийшла з лав українських партій, саме с.-р., с.-д., с.-ф., соціялістів-самостійників, або з лав видатних діячів української науки та культури, кооператорів, церковних діячів. Ще раніше всіх цих людей об'єднувала загальноукраїнська настанова до питань політично-громадського життя, їх принципова позиція про переважаюче значення інтересів нації над клясами, держави над партіями. Їх духовним вождем був Головний Отаман УНР Симон Петлюра, який, ставши керівником Української Держави, порвав зв'язки з партіями й у своїй політиці був понадклясовим, понадпартійним, понадстановим вождем українського народу.

Будівники і працівники СВУ беруть на себе надзвичайно важке завдання: в умовах тоталітарно-терористичної держави, в умовах щойно закінченої поразки національно-визвольних змагань, а тим самим в умовах певного розчарування широких народніх мас, — створити постійно діючий резистанс всієї нації проти окупанта. Становище ускладнювалося ще й тим, що організацію резистансу було почато в 1924-1925 рр., тобто в роках нової економічної політики, коли, як ми вже згадували, значно змінилася загальна політична та економічна ситуація.

Тепер навіть важко уявити собі, як трудно тоді було не піддатися ілюзіям, як тяжко було зберегти ясну й чітку лінію ставлення українського національного руху до совєтської влади. Треба було мати світлі голови, чітку ідеологічну настанову, добре розуміння справжньої суті комунізму та уважно аналізувати минуле, щоб зрозуміти підступність стратегічної лінії комуністичної влади, розуміти, що доба нової економічної політики, доба послаблення політичного та національного тиску є лише стратегічнимм маневром, тим знаменитим ленінським кроком назад, з метою дальших двох кроків уперед.

Розділ про Спілку Визволення України та Спілку Української Молоді автор праці склав на підставі власних споминів, стенографічного звіту із судового процесу (Спілка Визволення України. Стенографічний звіт Судового Процесу. Видавництво »Пролетар«, Харків, 1931), тодішніх публікацій у совєтській пресі та на підставі великої літератури про СВУ й СУМ.

Привести тут повний список цієї літератури не можливо з технічних причин, та й не потрібно, бо *деякі автори, засліплені ненавистю до українського національного руху або партійною обмеженістю, не раз пробували компромітувати цей рух або навіть заперечувати його існування.* Зокрема, совєтські автори завжди писали й пишуть про СВУ, як контрреволюційну організацію буржуазних націоналістів, що мала на меті продавати Україну закордонним капіталістам, реставрувати в Україні капіталістичний лад, запровадити над Україною протекторат Польщі та Німеччини (дивись, наприклад, Українська Радянська Енциклопедія. Томи 11 та 13. Гасла »СВУ« та »Процес СВУ«[133]). Нижче ми подаємо лише частину основної літератури про СВУ-СУМ, додержуючись принципу навести авторів з різних політичних середовищ[134-158]).

Ідеологічні та програмові засади руху

Які основні ідеї були в борців українського резистансу років 1924-1930?

Рух Спілки Визволення України був перш за все антикомуністичним та національним рухом. Спілка Визволення України мало займалася питаннями філософічного порядку, але більшість членів її проводу стояла на позиціях ідеалізму. Як побачимо з дальшого викладу, СВУ була дуже тісно пов'язана з Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ) і всіми засобами підтримувала її.

До комунізму, як філософічної й соціяльно-економічної системи, членство СВУ було наставлене гостро неґативно. Акад. С. Єфремов, наприклад, свідчив цілком недвозначно, що: »Українська інтеліґенція не могла не бути в конфлікті з тими, які стояли на ґрунті жовтня і творили пролетарську державу«[158]). Микола Ковалевський, котрий вивчав рух СВУ,

133 »Українська Радянська Енциклопедія«. Томи 11-13. Київ, 1963.
134) Василь Плющ — »Історія Спілки Визволення України та Спілки Української Молоді на Батьківщині« — Мюнхен, 1955.
135) Василь Плющ — »Спілка Визволення України« — Український збірник. Книга 5. Мюнхен, 1955.
(Скорочені і трохи змінені варіянти цих праць були вміщені також в »Українських Вістях« (Н. Ульм), »Українській Трибуні« (Мюнхен) та в інших часописах).
136) V. Plyushch — "The Union for the Liberation of the Ukraine" — "Ukrainian Review". Vol. III. Munich, 1956.
137) V. Plyushch — "The Union for the Liberation of the Ukraine" — "The Ukrainian Quarterly". Vol. XI. New-York, 1955.
138) Василь Плющ — »Спілка Визволення України, її мета та ідеї« — Збірник СВУ. Книга I. Мюнхен, 1953.

цілком слушно пише: »Ідеологічно СВУ стояла на засаді національного визволення й відкидала засади комуністичного інтернаціоналізму«[159]).

Для провідних діячів руху СВУ було ясно, що московська комуністична влада прагне до світової революції, до повного поглинення окремих націй, у першу чергу до економічного, національного й політичного поневолення України. Всякі поступки у справі економічного, культурного чи національного розвитку України є лише тактичним маневром, є тільки тимчасові. Із практики недавнього минулого провідні діячі руху СВУ бачили, що захоплення України яке здійснювалося під гаслами ніби її соціяльного визволення, приводило до перетворення її на колонію московської держави, з ліквідацією не лише її національної й культурної самостійности,

139) I. Krylov — "Educational and Pedagogical Aims of the Union for the Liberation of the Ukraine" — "Ukrainian Review". Vol. III. Munich, 1956.
140) H. Kostiuk — "Stalinist rule in the Ukraine" — New-York, 1960.
141) Микола Ковалевський — »Спілка Визволення України на Харківському Суді« — »Спілка Визволення України«. Збірник СВУ. Книга I. Мюнхен, 1953.
142) Степан Підкова — »До історії Спілки Визволення України«. Збірник СВУ. Книга I. Мюнхен, 1953.
143) Н. Павлушкова — »Про слідство й суд у справі СВУ« — »Український Самостійник« ч. 12 (434) за грудень 1960 р.
144) Василь Плющ — »Спілка Визволення України, її мета та ідеї« — Видання ЦОК СВУ, 1952.
145) Dr. Mykola Kowalewskij — "Shauprozess gegen Ukrainische Patrioten in Charkiw 1930" — Zbirnyk "Russischer Kolonialismus in der Ukraine. Berichte und Dokumente" — München, 1962.
146) Наталя Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« — Збірник СВУ-СУМ, ч. 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.
147) Д-р В. Наддніпрянець — »Нація над клясами. Держава над партіями« — Збірник СВУ-СУМ, ч. 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.
148) Микола Ковалевський — »Україна під червоним ярмом« — Варшава-Львів, 1936.
149) I. Крилов — »До питання про освітньо-виховні ідеали СВУ« — Український збірник. Книга 5. Мюнхен, 1956.
150) М. Ковалевський — »Опозиційні рухи в Україні й національна політика СССР (1920-1954)« — Мюнхен, 1955.
151) Проф. д-р Наталія Полонська-Василенко — »Українська Академія Наук« — Нарис історії. Частина I і II. Мюнхен, 1955-1958.
152) Федір Піґідо — »Україна під большевицькою окупацією« — Мюнхен, 1956.
153) Дмитро Соловей — »Голґота України« — Вінніпеґ, 1953.
154) Іван Ратушний — »З народом і для народу« — Збірник СВУ-СУМ. Книга 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.
155) Степан Глід — »Про організацію, програму й тактику СВУ« — »Визвольний Шлях« ч. 5 (68) за травень 1950 р. Лондон.
156) К. Туркало — До тридцятих роковин судового процесу СВУ« — »Свобода« за 26. 4. 1960 р.
157) Н. Павлушкова — »45 мінус 1« — »Місія України« ч. 2 (9), 1960 р. Крім того, багато матеріялів про СВУ та СУМ було вміщено в різних українських часописах, як »Бюлетень СВУ«, »Місія України«, »Аванґард«, »Український Самостійник«, »Українські Вісті« тощо.
158) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — Вид. »Пролетар«. Харків, 1931.
159) М. Ковалевський — »Україна під червоним ярмом« — Вид. »Схід«. Варшава-Львів, 1936.

але й самостійности економічної. Практика життя показала, що окупація України приводила її не лише до поневолення національного, але й соціяльного. *Досвід історії показав також, що нарід не може мати політичної волі, не може нормально розвиватися соціяльно, коли він поневолений національно. Звідси виплив перший постулят руху, який коротко може бути окреслений так: основою життя української нації, як і кожної іншої нації, є примат національного буття перед всіми іншими проблемами — політичними, економічними, соціяльними тощо. Національне буття й, отже, повний розвиток нації, можливі лише при створенні національної суверенної держави. Політичні, економічні й соціяльні реформи можливі й дають ефект лише за умови створення свого власного національного організму.*

Тепер цей постулят є для всіх українських партій безсумнівною аксіомою. Але, на жаль, в роках 1917-1921, тобто, під час Українських Визвольних Змагань, для багатьох цей постулят не був істиною, і в українських політичних колах дуже поважно обговорювалося питання примату соціяльного чи національного визволення.

Другою принциповою засадою СВУ була *неможливість компромісів із чужою, накиненою ззовні, владою. Жодні компроміси з чужою окупаційною владою, які б позірні поступки вона не робила в національному питанні, які б соціяльні блага вона не обіцяла народові, — є не припустимі і вбивчі для нації.*

Українська Самостійна Національна Держава, відновлена кров'ю й життям сотень тисяч українських патріотів, мусить існувати й за її існування треба далі вести боротьбу, всіми можливими засобами. Всякі інші суроґати цієї держави у вигляді УССР, чи в якійсь іншій формі, є лише спритний, тактичний крок ворога, тимчасова поступка окупанта. Всякі гасла соціяльної реконструкції життя в окупованій державі, не національній, не самостійній, є лише захованими засобами дальшого поневолення нації, і в результаті не дають поневоленому народові потрібного політичного, економічного й соціяльного розвитку.

Ці ідеологічні настанови яскраво віддзеркалилися на процесі СВУ-СУМ. На запит голови суду Антона Приходька: »Яку мету мав СУМ?«. М. Павлушков відповідає: »Як і старше громадянство, — утворення Самостійної Держави Української«, а на запит громадського обвинувачувача Панаса

Любченка: »Ви утворили вашу організацію для боротьби за незалежну Україну?«. звучить відповідь: »Так, ми розглядали сучасну Україну, як колонію Росії«[160]). Провідні діячі СВУ-СУМ, як і все членство СВУ, розглядали совєтську владу, як владу окупаційну. На питання П. Любченка: »Кого саме ви вважали за окупанта?«, М. Павлушков, не вагаючись, відповів: »Радвладу«, при чому далі пояснив, що ця окупаційна влада створена »Радянською Росією«.

Організуючи і проводячи процес СВУ-СУМ, представники совєтської влади в Україні всіми засобами старалися довести, що СВУ-СУМ ніби прагнули до відірвання України від СССР з метою віддання її під владу іншої країни. Всі ці намагання суду, прокурорів, влади в цілому, були марні. Не дивлячись на тортури, яким піддавали обвинувачених, всі підсудні твердо обстоювали принципові настанови руху й відкидали закиди суду щодо інтервенційних задумів СВУ, чи про пов'язання руху СВУ з будь-якою іншою державою. Так, наприклад, на запитання обвинувачувача, чи »Правда, що СВУ стояла в наймах буржуазії?«. Сергій Єфремов відповідає: »Ні, СВУ боролася за демократичну республіку, а не за буржуазію, й сам я вірю в сили українських мас, а не в інтервенцію«. На провокативне запитання прокурора: »Чи визнає Єфремов, що Петлюра і його прихильники боролися не за незалежну Україну, а за підпорядкування її Польщі?«, С. Єфремов відповів, що Петлюра боровся за Вільну Незалежну Самостійну Україну.

Підсудна Л. Старицька-Черняхівська на запит прокурора: »За що ви боролись?«, відповіла »Спілка Визволення України боролася не тільки за самостійність, але й за Соборну Україну«. Це свідчення Л. Старицької-Черняхівської якнайкраще показало безглуздість закидів обвинувачення про зв'язки СВУ з Польщею, бо всім відомо, що Польща боролася проти соборности України.

Інші підсудні також категорично заперечували орієнтацію СВУ на чужоземну інтервенцію.

Наступною засадничою концепцією СВУ-СУМ було створення держави на засадах поваги до людини, поваги до волі народу, на засадах справжнього лібералізму. Так, наприклад, С. Єфремов у своїх зізнаннях свідчив, що СВУ була проти

160) Тут і всюди далі всі виступи на суді цитуємо за матеріялами стенографічного звіту — »Спілка Визволення України. Стенографний звіт із судового процесу« — Вид. »Пролетар«. Том І. Харків, 1931.

совєтського устрою, тому що цей устрій не забезпечує людності громадських свобід. Про задушливу атмосферу терору, відсутність будь-яких свобід при совєтській системі і про необхідність боротьби з цими явищами, відверто говорили на суді й інші підсудні, як, наприклад, М. Павлушков та М. Івченко.

В СВУ було яскраво виявлене протиросійське настановлення. Так, наприклад, обвинувачений А. Заліський на суді заявив, що, на його думку, »слід було б насипати великі гори на північних кордонах України й ними боронити Україну від політичних та культурних впливів Москви«. Звичайно, думалося не про фізичні »великі гори«, а духові. На запит громадського обвинувачувача Любченка: »Проти яких зовнішніх сил ви захищали Україну?«, М. Павлушков відповів цілком ясно: »Проти півночі«*). В останньому слові на суді М. Павлушков заявив: »Ми розглядали Україну, як поневолену й здушену московським імперіялізмом колонію«. Між іншим, це настановлення СВУ до московських політичних та духових впливів на Україну пізніше просякло навіть у комуністичну партію України і знайшло свій відгомін у відповідному гаслі частини українських письменників-комуністів під проводом М. Хвильового »Геть від Москви!«[161]).

Як показують свідчення обвинувачених на процесі і як це можна бачити з оповідань бувших членів СВУ-СУМ, рух СВУ не мав чітко визначеної програми політичної та соціяльної побудови майбутньої Української Держави.

Типовими для всіх провідних діячів СВУ були демократичність, широкий лібералізм, орієнтація на західню культуру. Так, наприклад, обвинувачений на процесі Г. Холодний свідчив, що серед членів СВУ всі були вороги комуністичної влади, тоталітарної системи, люди, які орієнтувалися на Захід. З більшости висловлювань провідних діячів СВУ, з літератури, яка розповсюджувалася від імени СВУ-СУМ, а також із показів на процесі, видно, *що форму правління в майбутній Українській Державі, соціяльно-економічну структуру цієї держави мав би встановити сам нарід, шляхом виявлення своєї волі нормальним демократичним шляхом.* Правда, більшість членів та прихильників СВУ схилялася до республіканської форми правління (дивись свідчення А.

*) Цікаво, що послідовники М. Хвильового на еміґрації широко пропаґували його гасло »Геть від Москви!«, в той час як воно було значно раніше кинуте діячами СВУ.

161) Дивися політичні памфлети М. Хвильового.

Ніковського, С. Єфремова, М. Івченка, А. Заліського та інших). Але були серед членів і прихильники гетьманату, а для першого періоду будування Української Держави, навіть — диктатури. Так, наприклад, М. Павлушков свідчив на процесі: »Ми думали про здійснення нашої мрії — Української Народньої Республіки«, і далі: »Я персонально вважаю потрібним режим твердої диктатури у формі виборного гетьманату; решта товаришів була лівіша і стояла на ґрунті диктатури при УНР«[162]).

Ця толерантність і навіть певна нечіткість державноустроєвої програми СВУ-СУМ є дуже типові. *Для руху СВУ-СУМ, у протилежність партійним рухам періоду Визвольних Змагань 1917-1921 рр., була другорядним питанням форма державного устрою майбутньої України. Учасники руху СВУ-СУМ боролися не за Україну гетьманську, соціялістичну, ліберально-демократичну, а за вільну національну Соборну Українську Державу в тій державній формі і з тією соціяльно-економічною структурою, в якій захоче її бачити наш нарід.* Треба було пережити советську окупацію, безоглядне поневолення українського народу, щоб піднестися до розуміння, що форма державного устрою є другорядною справою, в порівнянні з постулятом своєї власної національної влади.

Щодо соціяльно-економічних проблем, то СВУ мала накреслені в загальних рисах програми. Основною передумовою розв'язання земельного питання було визнання приватної власности на землю. Земля мала належати тільки тим, хто на ній працює; великої земельної власности не передбачалося; земля, передана за часів советської влади в користування селян, повинна була залишитися за ними. Приватну власність мали привернути також у промислі та торгівлі, але всі великі підприємства, всі шляхи комунікації, надра, мали б залишитися в руках держави. Приватна господарська ініціятива мала б заохочуватися. В господарстві мала б грати велику ролю кооперація.

Щодо релігійних справ, Єфремов казав, що релігія є особистою справою кожного, але *СВУ вважала за доцільне забезпечити домінуюче становище Української Церкви;*

162) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — Вид. »Пролетар«. Харків, 1931.

Виникнення СВУ-СУМ, система організації та методика руху

В умовах тоталітарної, терористичної комуністичної системи не було можливости будь-якої леґальної діяльности для опозиційних владі елементів. Розгалужений поліційний советський апарат, із десятками тисяч таємних співробітників (так званих сексотів), виключав також можливість будь-якої стисло оформленої, підпільної організації*). Рух СВУ-СУМ був скоріше рухом ідеологічним, ніж структурально оформленим. Як ми вже згадували, початки виникнення руху пов'язані з так званим »Братством Української Державности« (БУД). Так, на суді С. Єфремов свідчить, що в 1919 році, з огляду на непевне становище Української Держави, засновано було в Києві БУД. БУД мало прихильників майже по всіх більших містах України, воно було пов'язане з різними повстанськими загонами, які діяли в перші роки існування советської влади на терені України. У зв'язку з новою економічною політикою й певними поступками советської влади в національному питанні, діяльність БУД зменшилася. Певна кількість прихильників БУД перейшла на рейки леґальної праці й відійшла від братства. Як свідчить С. Єфремов, тоді виникло питання про заснування широкого ідеологічного руху в інших формах: »Коли вже збройна боротьба поміж урядом УНР і радянською владою власне закінчилася, коли БУД власне вже розпалося, то в мене й людей, які стояли близько мене, склалося таке питання, чи треба цілком складати зброю в боротьбі за незалежну Україну, чи боротьба може бути?«[163]).

Впродовж 1924-1925 років тривала підготовча праця щодо створення нового визвольного руху. Треба думати, що в цей період Сергій Єфремов і низка інших осіб, які беззастережно стояли на позиціях боротьби з комунізмом і відкидали будь-який компроміс зі советською владою, обмінювалися думками про основні засади та форми майбутнього руху опору.

*) Як досить добре видно з огляду діяльности підпільних українських організацій на Великій Україні за часів советської влади, що його ми зробили вище, більшість цих організацій, зокрема ті, які прагнули чітко структурально оформлюватися або не додержувати суворої конспірації, були викриті чинниками ҐПУ-НКВД. Докладніше над питаннями можливостей і меж підпільної діяльности в УССР ми зупинимося у сьомому розділі цієї книги.

163) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — Вид. »Пролетар«. Харків, 1931.

Про це свідчать спомини деяких громадських і політичних діячів на еміґрації, як, наприклад, Ващенка, Павлушкової, Доленка, та покази низки бувших членів СВУ[164]). Дмитро Соловей у своїй праці »Ґолґота України«, на основі слів діяча так званої »Мужичої Партії« п. Ортодокса, твердить, що у квітні 1926 року в м. Харкові, на Сумській вул., 33 відбулася нарада Ортодокса та Щербаненка з С. О. Єфремовим, на якій обговорювалися справи створення центру СВУ. Безсумнівним є, що дуже близькі до ідеології майбутньої СВУ були групи в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі, Житомирі, Вінниці, Дніпропетровському, Миколаєві*).

В червні 1925 року відбулися організаційні збори СВУ в м. Києві за участю С. Єфремова, В. Чехівського, В. Дурдуківського, Й. Гермайзе, А. Ніковського, О. Гребенецького, Л. Старицької-Черняхівської. На цьому засіданні були поділені функції між окремими особами так: С. Єфремов — голова, В. Чехівський — заступник голови, В. Дурдуківський — скарбник, Й. Гармайзе і, як можна думати, пізніше О. Черняхівському, Г. Іваниці, Г. Холодному, В. Удовенку, М. Болзовичу доручено було працю серед студентства та організацію СВУ у вищих навчальних закладах (ВУЗ-ах). С. Єфремов, за допомогою низки працівників ВУАН, мав створити мережу СВУ в різних закладах ВУАН та по інших наукових установах. В. Дурдуківському, а пізніше М. Павлушкову, Б. Матушевському, Д. Кохті та Ю. Виноградову було доручено працювати серед шкільної молоді. А. Ніковський та Л. Старицька-Черняхівська, а пізніше М. Івченко, К. Шило, мали працювати серед письменників, артистів, закладати мережу СВУ в совєтських видавництвах. В. Чехівському було доручено підтримувати зв'язки з Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ)**). Н. Павлушкова у своїй праці пише, що СВУ мала президію, як свій керівний орган, що складалася з 12-15 осіб. Президія, своєю чергою, мала 80-100 осіб уповноважених Центру, пов'язаних на місцях із п'ятірками, і хоч вони між собою та всередині п'ятірок не

164) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — Вид. »Пролетар«. Харків, 1931.

*) Авторові цієї праці була відома така група в Чернігові.

**) За твердженням Н. Павлушкової, перша організаційна нарада у справі заснування СВУ відбулася у грудні 1924 року. На ній були присутні: акад. С. Єфремов, акад. Воблий, акад. А. Кримський, проф. В. Дурдуківський, проф. В. Виноградов, проф. Й. Гермайзе, проф. О. Гребенецький, а також »один із визначних поетів України та один високої ранґи військовик« (дивися вищезгадану працю Н. Павлушкової).

знали один одного, але всі в тій чи іншій галузі виконували директиви Центру.

Організаційною формою, в першому періоді діяльности СВУ, було прийнято форму глибоко законспірованих п'яток у різних установах, організаціях, вищих школах. Далі ці п'ятки творилися по містах, містечках і в селах всієї України. Члени п'яток, згідно задуму, не мали б мати зв'язку між собою і знали лише керівника п'ятки. Керівник п'ятки мав знати тільки того члена СВУ з іншої п'ятки, який притяг його до СВУ, й утримував зв'язки лише з ним.

На жаль, дотримати на практиці таку суворо законспіровану систему не пощастило. Вже через деякий час після заснування СВУ деякі п'ятки перетворилися у своєрідні центри, до яких збігалися відомості не лише про п'ять членів своєї п'ятки, а й про низку інших п'яток. У 1927 році СВУ поступово переходить на гурткову систему праці, починають оформлюватися губерніяльні та повітові клітини керівництва руху.

Про цю зміну організаційної форми СВУ є вказівки у свідченнях М. Павлушкова.

Прокурор: »Чи був СУМ складовою частиною СВУ?«.

Павлушков: »СУМ мав ту ж структуру, як і СВУ і БУД спочатку, а саме п'ятірки. Восени 1927 року відбулася загальна реформа, й ці організації перейшли на гурткову систему, і СУМ теж«[165]).

Перехід на гурткову організаційну форму був, безсумнівно, помилкою проводу СВУ-СУМ. В умовах совєтської влади найдоцільнішою методою дії підпільного руху була прийнята на початках організації метода руху без чітко оформленої організаційної структури. *В 1927 році, на ґрунті цієї організаційної перебудови руху, виникла опозиція в лавах СВУ-СУМ,* і певна частина членів СВУ-СУМ розірвала зв'язки із проводом руху, не погоджуючись на зменшення конспірації. Цей розрив не був розривом ідеологічним, а лише організаційним. Зрозуміло, ні центральний провід СВУ, ні поліційні органи совєтської влади (ҐПУ, а пізніше НКВД-МВБ) не могли знати, як розвивалася праця тієї частини СВУ-СУМ, котра затримала старі організаційні форми суворо законспірованих, не пов'язаних між собою п'яток. Мало можна сказати про їх роботу і тепер, лише є окремі дані, що ця частина

165) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — Вид. »Пролетар«. Харків, 1931.

членів СВУ-СУМ і після розгрому СВУ в 1930 році продовжувала свою працю, про що ми будемо писати нижче*).

Значно більше вдалою методою праці СВУ слід визнати індивідуальну працю окремих членів СВУ-СУМ та прихильників цього руху в різних леґальних організаціях та установах. Ця метода полягала в тому, що член СВУ чи СУМ-у, дотримуючись загальних ідеологічних настанов руху, працював у якій-будь установі, кооперативному закладі, видавництві, професійній організації, літературному, драматичному чи навіть спортивному гуртку, школі й дуже обережно скеровував працю такого гуртка, установи чи організації на ідеологічні позиції СВУ. В таких випадках часто не було створювано жодних організаційних форм руху.

Така організаційна праця велася, наприклад, у низці совєтських середніх шкіл, у вищих навчальних закладах, серед письменників, кооператорів, селянства та робітництва. Професор Холодний, директор школи ім. Коцюбинського в Чернігові, говорив на суді, що його школа була зовнішньо совєтською, але діти в ній виховувалися в націоналістичному дусі. В літературному гурткові Київського Медичного Інституту провадилась явно націоналістична пропаґанда одним із членів СВУ, а незабаром там було створено серед членів того гуртка оформлену клітину СВУ**). Вже на еміґрації, авторові цих рядків, учениця однієї із шкіл Києва розповідала, як у 1929-1930 рр. учителі, пов'язані із СВУ, зручно провадили націоналістичну пропаґанду серед учнів школи. Проф. Ю. Бойко у своїх спогадах подав дуже цікавий матеріял про подібну працю.

Таких прикладів індивідуальної праці членів СВУ-СУМ можна було б навести багато.

Тими чи іншими методами пропаґанди ідей СВУ-СУМ (індивідуальна пропаґанда, через п'ятки та гуртки) були охоплені сотні середніх шкіл та десятки вищих навчальних закладів України.

Так, лише на основі свідчень на процесі та за матеріялами, зібраними автором, гуртки СВУ-СУМ були організовані в Медичному, Сільсько-Господарському, Політехнічному, Зоотехнічному, Кооперативному інститутах міста Києва, в

*) Навіть і сьогодні, на наш погляд, ми не маємо права докладно писати про деякі справи, пов'язані з СВУ-СУМ, крім висвітлення вже опублікованих матеріялів.

**) В Київському Медичному Інституті працював, крім того, гурток СВУ-СУМ, пов'язаний безпосередньо з Центром СВУ, а до цього гуртка належала низка професорів та десятки студентів інституту.

Інститутах Народньої Освіти (ІНО) в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетрівському, Чернігові, Ніжені, Вінниці, в Українській аґрономічній школі у станиці Полтавській на Кубані, у Березніговацькій аґрономічній школі, в Українському індустріяльному технікумі в Херсоні і в десятках інших навчальних закладів.

Н. Павлушкова у своїй праці пише про неоформлені осередки СВУ в Дніпропетрівському, Харкові, Одесі, Чернігові, Запоріжжі. Далі вона зазначає, що кілька таких осередків було в Києві, Умані, Черкасах, Смілі, Полтаві, Вінниці й у багатьох районових центрах та селах.

У Кременчуці, за її свідченнями, в 1927 році була оформлена робітнича організація СВУ, яка мала на одній лише тютюновій фабриці близько сотні осіб[166]). Про цю організацію у Кременчуці пише також С. Підгайний: »В цей час було заарештовано третину робітників Кременчуцької махоркової фабрики, що належала до СВУ«[167]).

В. Наддніпрянець, за споминами Н. Павлушкової, твердить, що в Київському Кооперативному Інституті існувала близька до СУМ організація — »*Комітет Визволення України*« на чолі з Василем і Борисом Бондаренками та членом УВО, галичанином, Михасем Браславським[168]).

В інших середніх школах та вищих навчальних закладах існували гуртки для вивчення історії України, літературні, драматичні та інші, з явно виявленою національною концепцією, працею яких керували члени СВУ-СУМ. Більша частина членів цих гуртків навіть і не знала, що СВУ існує, що ідеї, які розповсюджуються між членами їх гуртків і за які вони готові боротися, є ідеями СВУ.

Така ідеологічна праця також дуже успішно велася серед наукових, педагогічних, літературних та мистецьких кіл. Власне, всі без вийнятку наукові установи України й, у першу чергу, Українська Академія Наук (УАН), були охоплені впливами членів СВУ та прихильниками її ідей. Плідна, просякнена національною ідеологією, праця різних інститутів, комісій та секцій ВУАН була наслідком наполегливої діяльности членів СВУ та прихильників її ідеології. Так, наприклад, за даними »Систематичного катологу видань

166) Наталя Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« — Збірник СВУ-СУМ. Книга 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

167) С. Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941« — Вид. »Прометей«, 1947 р.

168) Праця підготована до друку у збірнику про Визвольні Змагання в Україні.

Всеукраїнської Академії Наук за 1918-1929 рр.« — було видано 888 наукових видань, в яких узяло участь більше 1800 учених. Під редакцією С. Єфремова видано 6 томів російсько-українського словника, 20 томів термінологічного словника. Дорібок катедри М. Грушевського складає 68 томів наукових праць. Ця обставина настільки кидалася в очі, що заступник прокурора Найвищого Суду УССР Ахматов у своїй промові на процесі СВУ зазначив, що СВУ перетворила Академію Наук на вогнище націоналістичної акції.

М. Скрипник про діяльність СВУ в наукових установах та навчальних закладах писав так: »На чолі внутрішнього центру стояла замкнута, цілком зіспівана, суворо законспірована група... Спираючись на вплив С. Єфремова, як віцепрезидента ВУАН, СВУ тримає у своїх руках цілу низку наукових установ: ВУАН, Науково-Педагогічне Товариство, Інститут Наукової Мови, Всенародню Бібліотеку України, Медичне Товариство тощо. СВУ організовує разом із тим цілу низку філіялів і груп по багатьох містах України: в Одесі, Харкові, Дніпропетрівському, Полтаві, Чернігові, Вінниці, охоплюючи переважно стару буржуазну українську інтеліґенцію. СВУ мала у своїх лавах досить значне число професорів і викладачів різних вищих навчальних закладів у Києві та інших містах, провадячи вперту, хоч і приховану роботу виховання контрреволюційних кадрів із числа студентів«[169]).

Щоб виховувати молодих науковців у національному дусі, було зорганізовано напівлеґальне товариство під назвою *»Молода Академія«*, а старші вчені були об'єднані навколо *»Української Громади«*, про що свідчить у своїх спогадах член Громади, відомий науковий діяч проф. Петро Курінний*). У ці роки з УАН та інших наукових установ України вийшли тисячі найцінніших праць зо всіх ділянок української науки.

Надзвичайно велику вагу приділяла СВУ видавничій справі. Діячі СВУ розуміли дуже добре, що через друковане слово найзручніше вести відповідну національно-освітню та ідеологічну працю. Першочерговим завданням було охопити своїм впливом видання підручників для нижчих, середніх та вищих шкіл. Не зважаючи на совєтську цензуру, в ці роки щастило видавати десятки підручників, просякнених національною ідеологією, що правдиво висвітлювали минуле України й підкреслювали скерованість Українських Визвольних Змагань на боротьбу з Москвою. Так, наприклад, Н. Павлушкова пише, що майже всі підручники для шкіл в Україні складалися за методичними вказівками Науково-Педагогічної Комісії, і їх авторами були такі члени СВУ, як Г .Іваниця, Г. Голоскевич, К. Шило, В. Дога та інші[170]). М. Скрипник у наказі по НКО від 10. 1. 1929 р. писав: »Ці підручники київських авторів, зокрема зазначеної чільної їх групи, складають до 90% всього числа примірників підручників, що вживаються по сільських школах нашої республіки«[171]). Ці підручники відповідно впливали на десятки тисяч учнів. Чинники совєтської влади лише значно пізніше зрозуміли ідеологічне спрямування цих видань, і майже всі ці видання, після розгрому СВУ, були вилучені з користування та знищені.

Спеціяльна увага була приділена пропаґанді ідеологічних настанов СВУ через красне письменство. СВУ пощастило охопити своїм впливом такі найбільші видавничі організації України, як »Книгоспілку«, »Слово«, »Рух«, »Сяйво«. Досить значні впливи СВУ були і в Державному Видавництві України (ДВУ). Перед видавництвами та письменниками були поставлені такі завдання:

а) підкреслювати значення національної проблеми, романтизувати українську визвольну боротьбу;

б) критикувати й розкривати дійсний зміст так званого будівництва соціялізму в Україні, підкреслювати неґативні риси комунізму, виставляти в неґативному чи смішному вигляді провідників комунізму;

в) підкреслювати деморалізацію й розклад у громадському та родинному житті, що їх викликає комунізм;

г) осміювати совєтський побут і викривати його недоліки;

ґ) зменшувати ролю пролетаріяту та колективу в політичному й господарському житті, підкреслювати значення одиниці та її вільного духового розвитку;

д) розкривати господарську безплідність совєтської системи і її колоніяльний характер.

Пропаґанда цих гасел падала на добрий ґрунт. Більшість українських письменників ставилася неґативно до совєтської

169) М. Скрипник — »Статті і промови«. Том I. Харків, 1932.
*) Матеріяли подані П. Курінним в особистих розмовах з автором цієї книги.

170) Наталя Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« — Збірник СВУ-СУМ. Книга 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.
171) Цитую за вищезгаданою працею Н. Павлушкової.

влади й так званої »пролетарської совєтської культури«. Так, наприклад, письменник М. Івченко на процесі свідчить: »совєтська влада й цілий комуністичний устрій є дикою силою, що руйнує культуру і створює неможливі умови для вільної творчости«[172]). Ю. Яновський у своєму творі »Майстер корабля« пише: »В мене одна наречена... наречена, для якої я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу й за неї підставляв під мечі важкий щит, — культура нації звуть її«. У своєму другому творі »Чотирі шаблі« він показує повстанців, які борються не »за землю й волю«, а за честь своєї країни.

Ідеалізацію минулого України, підкреслення ворожости українського народу до різних соціялістичних експериментів і, зокрема, до російського імперіялізму, можна бачити в низці інших творів українських письменників, які ідеологічно належали до СВУ, або знаходилися під впливом останньої, як, наприклад, Григорій Косинка[173]), М. Драй-Хмара, В. Підмогильний, Т. Осьмачка та інші. Звичайно, що пропаґанда ідей СВУ не могла вестися відверто. Письменникам приходилося постійно користуватися езопівською мовою, робити вигляд що ніби вони стоять на совєтській плятформі. Прикладом такої творчости може бути оповідання »Смерть« П. Антоненка-Давидовича, де автор виставляє національно знищеного українця, перекінчика комуніста Горбенка, або твір Валер'яна Підмогильного »Місто«, де останній описує соціялістичне місто, як вогнище експлуатації селянства, як щось чуже й вороже українському народові[174]).

Велике значення надавала СВУ справі пропаґанди найкращих зразків европейської та світової літератури, як також клясиків української літератури, серед української громадськости. Під впливом членів СВУ, низка видавництв видала в ці роки переклади на українську мову творів Шекспіра, Шіллера, Келлера, Ґете, Байрона, Бальзака, Золя, Гауптмана, Ібсена, Гамсуна, Кіплінґа, Кляйста, Лондона, Зудермана, Меріме, Льонґфелло та інших. Були видані повні або майже повні збірки творів І. Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки, П. Куліша, О. Стороженка, І. Нечуй-Левицького, П. Мирного, Щоголіва, І. Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Стефаника, Черемшини, Мартовича, Коцюбинського, Олеся, Винниченка, Чернявського, Тесленка, Грінченка, Пчілки та інш. Слід відмітити, що твори багатьох письменників перевидавалися кількаразово.

Через педагогічну групу СВУ провадилася завзята боротьба за українізацію навчальних закладів. У цьому напрямку теж пощастило домогтися певних успіхів. Так, наприклад, у 1929 році у 28,9% інститутів, 36% технікумів, 60,4% робітфаків, 59,1% професійних шкіл — навчальною мовою була українська. Якщо порівняти ці цифри із станом у 1939 році, коли із 30-ти харківських високих шкіл українську мову при викладанні вживали частково лише в чотирьох високих школах, можемо зрозуміти повище досягнення.

Члени СВУ активно працювали в мистецьких організаціях та театрах. Так, за свідченнями Н. Павлушкової, в Київському оперовому театрі уповноваженим СВУ був відомий співак Михайло Донець, у Харківському оперовому театрі — Кипаренко-Доманський, членом СВУ був Микола Садовський. Член СВУ П. Рулін організував театральний музей, кілька членів СВУ працювали в театрі ім. Франка в Києві. Через Чардиніна та Штабового СВУ впливало на ВУФКУ (Всеукраїнське Фото-Кіно управління).

Н. Павлушкова твердить також, що найвидатніші українські малярі, як Фотій Красницький, брати Кричевські, Їжакевич, Бойчук, Падалка, Козик, Колос, скульптор Савера були пов'язані із С. Єфремовим[175]).

Надзвичайно велику ролю у справі пропаґанди ідей СВУ, тобто *ідей національного визволення, гуманізму та взагалі розповсюдження ідеалістичного світогляду, відіграла Українська Автокефальна Православна Церква.* УАПЦ постала в 1921 році внаслідок релігійного піднесення українського народу. На першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі було стверджено автокефалію Української Церкви, а протоієрея Василія Липківського було обрано й висвячено на Митрополита Київського і всієї України.

Після Собору почалася розбудова УАПЦ. Вже за два роки її існування в Україні було 26 єпископів, 2,500 священиків та

172) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — Вид. »Пролетар«. Харків, 1931.

173) Наталя Павлушкова свідчить у своїй праці, що Г. Косинка був близький до СВУ й належав до приятелів М. Павлушкова.

174) Націоналістичні тенденції більшости підсовєтських письменників докладно висвітлені у працях С. Николишина, Ю. Бойка, Ю. Шереха, І. Кошелівця та інших (дивися список літератури).

175) Наталя Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« Збірник СВУ-СУМ. Книга 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

дияконів і до 2,000 українських парафій[176]), [177]), [178]). У церковний рух активно включилися численні групи української інтеліґенції. У складі священства УАПЦ було багато високоосвічених людей, у братствах та сестрицтвах при парафіях, у церковних хорах та різних харитативних організаціях брали активну участь студенти, вчителі та наукові працівники.

Надзвичайну ролю в українському національному й церковному русі відіграв Митрополит Василь Липківський, який був настільки популярний в Україні, що на нього дивилися не лише, як на представника вищої церковної влади, але як на людину, котра стоїть на чолі українського національного руху (дивися свідчення К. Товкача на процесі СВУ). Він був людиною, безмежно відданою українській національній ідеї та Українській Церкві. Про нього пише протоієрей М. Явдась так: »Але зо всіх тих особливо дивний і в слові, і в ділі був Митрополит Василь Липківський. Наука Христова, що сходила з його вуст, просвіщала всю Україну, надхненне Слово Боже запалювало мільйони людських сердець, а його життя, сповнене самовідданої, щирої праці та невимовних страждань, стало невичерпним джерелом доброї науки й дороговказом для нащадків наших на многії століття«[179]). Проповіді його, які виголошувались іноді до тисячної авдиторії, можуть служити зразком національного героїзму та високої духовної культури.

Провідні діячі СВУ дуже добре розуміли велику ролю Української Національної Церкви в боротьбі з розкладницькими впливами комуністичної пропаґанди та у справі зберігання української духовости. Крім того, Українська Національна Церква була єдиною напівлеґальною можливістю об'єднувати людей, котрі не поділяли комуністичної ідеології. Християнський світогляд уже по своїй суті був світоглядом, цілком протилежним офіційній марксистській ідеології. Організовані церковні громади були натуральними осередками боротьби з безбожництвом, потоптанням християнської етики та людської особистости. Українська Національна Церква, крім того, була захисником українських національних традицій.

176) М. Явдась — »Матеріяли до патерика УАПЦ« — Мюнхен, 1951.
177) Проф. д-р Н. Полонська-Василенко — »Особливості УАПЦ« — Український збірник. Книга 14. Мюнхен, 1958.
178) М. Міллер — »Знищення Православної Церкви большевиками« — Український збірник. Книга 10. Мюнхен, 1957.
179) М. Явдась — »Матеріяли до патерика УАПЦ« — Мюнхен, 1951.

У 1924 році почалася велика нагінка на УАПЦ, у серпні 1924 року ҐПУ заборонило виїзд Митрополита з Києва, заборонило збори Всеукраїнської Церковної Ради, а у другій половині 1925 року було заарештовано Митрополита Василя Липківського. У праці П. Лихо »Советская власть на местах« ми знайшли надзвичайно цікавий документ, який показує як органи советської влади боялися діяльности Української Автокефальної Православної Церкви, зокрема її зверхника, св. п. Митрополита Василя Липківського. З огляду на історичну вагу цього документу, дозволяємо собі передрукувати його текст в оригіналі повністю.

Совершенно секретно.
Шифровано код »Интернационал«
Октябрь м-ц 1924 года.

Всем Р. Р. ОГПУ Лубенского Округа
Чернухский район тов. Л - ий

ОГПУ — УССР обратило внимание окротделов на все возрастающее влияние среди украинского населения т. наз. Украинской автокефальной церкви, возглавляемой Киевским митрополитом Василием Липковским. Давно уже известно, что Липковский и его сподвижники являются скрытыми пропагаторами украинского сепаратизма и не столько стремятся освободить от зависимости Московского патриарха некоторые церковные приходы на Украине, как под этой завесой проповедуют разные враждебные Советской власти идеи украинского национализма. Призывы гастролирующего Липковского к верующим пестрят часто острыми эпитетами по адресу Московской патриархии, а в действительности, всё острие этой пропаганды направлено исключительно на разжигание ненависти среди украинского населения против русского народа.

Усматривая в деятельности этой церкви особо-опасное значение для Советской власти, ОГПУ-УССР потребовало от окротделов:

1) Широко освещать в политобзорах все стороны из жизни и деятельности этой церкви, обратив особое внимание на проповеди священников, произносимые в церквях.

2) Усиления антирелигиозной пропаганды через окружные советы безбожников.

3) Увеличение числа с/о (секретных осведомителей) из числа верующих и привлечение для агентурной работы в ГПУ самих священников.

Учитывая особую важность задания, приказываем: Оповестить через райисполкомы и обязать явкой в окротделы в распоряжение КРО тех священников Вашего района . . . . . Правда, мы этим инсургентам в рясах верим мало, но для взаимоконтроля их информаций, это крайне

необходимо В разделе политобзора »Церковь, религиозные общины« предлагаем Вам ежемесячно освещать этот вопрос.

Нач. Лубенского Окр. Отд. ОГПУ (Двианинов) Нач. КРО. Окр. Отд. (Юркин)
Нач. Учосо Окр. Отд. (Скрипник)
[180]).

Вже на перших кроках розвитку СВУ було створено міцну церковну групу на чолі з відомим політичним, громадським та церковним діячем, Володимиром Чехівським. Ця група, як і взагалі члени СВУ та СУМ-у, відіграла велику ролю в діяльності УАПЦ, закріплюючи силу церковного руху. В Києві було організовано спеціяльну комісію для перекладів релігійних книг на українську мову, в якій брали участь члени УАН*).

Велику ролю у пропаґанді ідей СВУ на відтинку національного виховання та освідомлення селянських мас відіграв кооперативний рух на селі. На охоплення кооперацією населення СВУ звертало спеціяльну увагу. Слід підкреслити, що в роки нової економічної політики кооперативний рух був дуже розповсюджений і користувався повною свободою. В 1928 році »Вукопспілка« об'єднувала 40 райсоюзів з 9636 кооперативами, в яких було 2.333.000 членів, »Сільський господар« об'єднував 22.116 кооперативів із 2.947.000 членів, в »Українбанку« було 17 союзів і 5.800 кооперативів. Крім того, ще існували: »Промислова кооперація«, »Пасічницький союз«, »Бурякосоюз«, Кооперативне видавниче об'єднання »Книгоспілка« та інші. Впливи комуністів у кооперації в той час були незначні, навпаки, в централях й особливо на периферії помічалися великі впливи національно свідомих елементів, членів СВУ або прихильників її ідеології. Низові кооперативи були тісно пов'язані зі селянами, і працівники мали можливість пропаґувати ідеї СВУ-СУМ на селі. Кооперація також підтримувала розвиток приватного сільського господарства, підносила його культуру, інакше кажучи, створювала передумови для економічної, політичної та національно-громадської активізації українського селянства**).

180) Передруковано із праці П. Лиха »Советская власть на местах« — Український збірник. Книга 8. Видання Інституту для вивчення СССР. Мюнхен, 1957.

*) Докладніше про розвиток УАПЦ дивися на дальших сторінках цієї праці.

**) Автор цієї праці був близько знайомий із низкою видатних діячів кооперативного руху в Україні, від яких не раз чув про велику національну працю української кооперації. Близький родич автора, видатний кооператор, був репресований після процесу СВУ.

Про впливи СВУ в кооперації пишуть також й інші автори. Наприклад, Н. Павлушкова зазначає, що »такі організації, як »Сільський господар«, »Бурякосоюз«, »Українліс«, »Спілка пасічників«, частково »Вукопспілка« співпрацювали із СВУ«[181]).

Другим руслом, яким поширювалися ідеї СВУ на селі, була школа. Сільська школа являлася не лише активним українізуючим чинником, але й чинником національно-освідомлюючим. Слід відмітити, що шкільна мережа в ті роки значно виросла. Так, у 1938 році було в Україні 17,488 чотирирічок і 2.545 семирічок. На селах усі школи були українізовані. В них працювало понад 50.000 вчителів. Проконтролювати характер виховання учнів на селі чинникам совєтської влади було значно важче, ніж по містах. Цим широко користувалися члени СВУ-СУМ та прихильники цього руху, ведучи в сільських школах систематичну національно-освідомлюючу працю.

Одночасно на селі проводилася широка аґітація, щоб селянська молодь ішла до вищої школи. Члени СВУ-СУМ робили все можливе, аби забезпечити просякнення селянської молоді в вищу школу, а потім допомогти їй »гризти ґраніт науки«. Ця акція мала повний успіх. Вже в роках 1924-1927 вищі навчальні заклади опановуються молоддю із села, на місце російської мови до високих шкіл приходить мова українська[182]).

Совєтська дійсність допомагає поширенню ідеології СВУ серед цього шару молоді. Селянська молодь, попадаючи до вузів та технікумів у великі міста, дуже швидко переконується в антинародній, зокрема протиселянській, настанові совєтської влади.

Слід зазначити, що СВУ пощастило охопити своїм впливом більшість вищих навчальних закладів України. В багатьох із них були створені такі умови, що без згоди професорів-членів СВУ не вибиралося нових професорів та доцентів, про що писав Скрипник і що було відоме авторові цієї праці*).

181) Наталя Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« — Збірник СВУ-СУМ. Книга 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

182) Василь Плющ — »Правда про хвильовизм« — Мюнхен.

*) Наприклад, у Київському Медичному Інституті була дуже сильна група професорів-членів СВУ, до якої, крім викритих і суджених на процесі СВУ професорів, належали й інші професори, доценти та асистенти.

Значно важче доводилося вести працю серед робітництва, бо, поперше, воно було більше зрусифікованим, а, подруге, в ті часи мало ще деякі сантименти до совєтської влади, яка тоді ще наголошувала »провідну ролю« робітництва в будові совєтської держави й давала робітникам певні привілеї. Але і в цьому напрямку робилися певні заходи. Про рух СВУ серед робітників у Кременчуці ми вже писали. Провадилася відповідна праця також на підприємствах м. Києва та інших міст України.

Дуже складною справою була організація руху СВУ серед війська. Настрої у війську суворо контролювалися комуністичною партією та органами совєтської влади. На комуністичну пропаґанду у військових частинах звернено було спеціяльну увагу. Совєтська влада робила все можливе, щоб в армії на українській національній території була достатня кількість чужинецького елементу. Так наприклад, за даними Центрального Статистичного Управління, в1925 році в українських територіяльних частинах було лише 42,5% українців, тобто вони творили в місцевій армії меншість (це після »українізації« армії в 1923 році). В 1926 році було видано таємний наказ, в якому говорилося, що національно свідомі українці не можуть займати посад вище командира полку (Проф. Роберт Паклен »Біла Книга«. Видавництво »Український Політик«)[183]).

Не дивлячись на складність і небезпечність праці у війську, СВУ все ж пощастило розбудувати декілька осередків у військових частинах. Так, наприклад, члени СВУ-СУМ були у школі червоних старшин у Харкові, в ґарнізонах Києва, Вінниці, Полтави, Чернігова, навіть у школі старшин ВЦИК, у Кремлі. Як ми вже писали (стор. 24-27), військова, дуже розгалужена, організація ОУНД вийшла саме з надр СВУ.

Цікаво, що СВУ та СУМ підтримували досить жваві зв'язки з іншими поневоленими народами був. російської імперії. Так, В. Наддніпрянець пише, що »Слід підкреслити, що СВУ провадила боротьбу проти червоної Москви у спілці з іншими поневоленими Росією народами; про це свідчать зв'язки СВУ з визвольними рухами того часу в Білорусії, Казахстані, Грузії й інших примусових республіках СССР«[184]).

Н Павлушкова відмічає, що М. Павлушков і член проводу

183) Роберт Паклен — »Біла Книга« — Видавництво »Український Політик«.
184) В. Наддніпрянець — »Нація над клясами. Держава над партіями« — Збірник СВУ-СУМ, ч. 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

»Б« установили тісний контакт з Київським Будинком Сходу. Низка членів СУМ, разом із кількома грузинами, написала спільну листівку-відозву в українській та грузинській мовах для розповсюдження її серед вояків-українців і грузинів у військових частинах біля Херсону та Миколаєва.

Осередки СУМ, за твердженням Н. Павлушкової, були організовано також на Кубані та в Казахстані. Дуже дружні відносини були між членами СВУ та казахами. В багатьох казахських територіяльних кінних частинах були члени СУМ. Нарешті, члени СУМ брали участь у повстанні Батиря в 1931 році[185]).

СВУ підтримувала досить реґулярні зв'язки із закордоном через листування й через зв'язкових. Одним із таких зв'язкових був А. Ніковський. За свідченням В. Наддніпрянця, у 20-х роках виїздили закордон, як зв'язкові СВУ, Ганцов та Черняхівський[186]). Нам відомо, що низка науковців та митців, які виїжджали в ці роки закордон, одержувала ті чи інші доручення СВУ, зокрема, щодо зв'язку з еміґраційними колами та з метою інформації про діяльність СВУ. Таким зв'язковим, між іншим, була св. п. проф. д-р Валентина Радзимовська.

Спілка Української Молоді

Спілка Української Молоді була складовою частиною СВУ, але, оскільки методи її праці дещо відрізнялися від метод праці СВУ, слід зупинитися трохи докладніше на деяких засадах та діяльності цієї організації. Організаційно СУМ оформилася раніше, ніж СВУ.

Як пише Я. Деременда (»Від ТЄЗ-у до СУМ-у, »Аванґард« за рік 1953-1954), СУМ виник із потрійної ініціятиви: голови БУД-у С. Єфремова, В. Дурдуківського й М. Павлушкова: »Внаслідок їхніх спільних розмов, у них виникла вже цілком певна думка, що треба утворити організацію молоді, котра об'єднувала б у собі всі ті елементи української націоналіс-

185) Наталя Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« — Збірник СВУ-СУМ, ч. 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.
186) Д-р В. Наддніпрянець — »Нація над клясами. Держава над партіями« — Збірник СВУ-СУМ, ч. 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

тичної молоді, яка встигла скласти в собі тверді політичні переконання«[187]).

Першими членами СУМ були Микола Павлушков, Борис Матушевський, Діодор Бобир, Юрко Виноградов, Федір Дурдуківський, Леонід Денисенко, Василь Матушевський, Данило Кохта. До них у короткому часі приєдналося багато студентів з Київського Інституту Народньої Освіти, Київських Медичного, Політехнічного та Кооперативного Інститутів.

З опублікованих вже у пресі відомостей ми знаємо про десятки осіб провідного активу СУМ-у, це: Дубровський, Солодовський, Нечитайло, Слободяник, Г. М. Р., Дивнич, Кокот, Керінний, Могилянський, Зеров, Шемет, Сакидон, Плющ.* Коли вважати, що кожен із членів проводу СУМ-у мав свої п'ятки, то можна собі уявити, приблизно, поширення цієї організації. Слід урахувати, що органи слідства розкрили лише деяку частину учасників СУМ-у, дійсна ж кількість організованих, пов'язаних із центральним проводом сумівців, нараховувалася в останні роки існування СУМ-у — сотнями, а кількість її прихильників тисячами.

С. Підгайний пише (у книзі »Українська інтеліґенція на Соловках«): »Павлушков старанно добирав своїх однодумців, вишукував їх передусім серед виходців із села... ідея СУМ-у, як організації, що мала скупчити навколо себе антибольшевицьку молодь, у противагу комсомолові, була для цієї категорії молоді, звичайно, не тільки близька, але й була ідеєю нормального шляху боротьби за Незалежну Україну«[188]).

Ідеологічні настанови СУМ-у були такі самі, як і в СВУ.

Перший пункт статуту говорив, що СУМ — вільне співтовариство молоді української національности, яка визнає і схвалює програму спілки та погоджується нести працю в організації. У статті відзначалися також, що СУМ є бойовою конспіративною організацією. До СУМ-у приймали нових членів лише за рекомендацією двох сумівців, після попереднього спостереження кандидата.

В перший період свого існування, СУМ працював за методою п'яток. Центральна (перша) п'ятка виконувала обов'язки

187) Ярослав Деременда — »Від ТЄЗ-у до СУМ-у« — »Аванґард« за 1953-1954 рр.
*) З цілком зрозумілих причин ми не можемо подавати інших відомих нам прізвищ керівного активу СУМ.
188) Семен Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941« — В-во »Прометей«, 1947.

проводу організації. Принципово вважалося, що провід має бути виборний. »Однак, тимчасово, оскільки ми були на фронті, не можна було дозволити на демократію виборности — свідчив Павлушков на процесі, — й тому постановили, що перший осередок, тимчасово, до зміни загального становища, буде незмінно за Центральне Бюро«[189]).

Фонди СУМ-у складалися з десятивідсоткового відрахування зі заробітку кожного члена. Зібрані кошти витрачалися на друкування літератури, поїздки та інші організаційні потреби.

Основним завданням СУМ-у була підготовка кадрів для повалення совєтської влади та організації нової української національної влади. Як і СВУ, СУМ провадила також національноосвідомлюючу та виховну працю.

Але СУМ, як організація молоді, не могла обмежитися лише пасивним спротивом совєтській владі. Вже в перші роки існування, певна частина сумівців приділяла багато уваги військовому вишколові, підготовці до диверсійних актів. Низка членів СУМ обстоювала думку про потребу застосування диверсій і навіть терору проти совєтської влади.

Як свідчили на процесі Павлушков та Матушевський, СУМ робила спроби розкидати листівки, й на процесі були подані два такі випадки: один раз у Софіївському соборі, під час Панахиди по Симону Петлюрі, другий — у Київському ІНО. Фактично, таких випадків розповсюдження проклямацій було значно більше. Так, наприклад, В. Ост у праці »Репатріяція« (Німеччина, 1945-46), пише: »Одного літнього ранку 1927 року по багатьох сусідніх селах знайшли люди розкидані летючки. Вони були підкинуті до міліції, сільради, до школи. Написані чисто, хемічним олівцем. Селяни, які знайшли ті проклямації, збирали гурти людей і зачитували їх уголос. Там було написано:

»Народе український! Нас обдурено! Наші батьки, брати й сестри боролися за землю й волю для українського народу, та насправді цього немає... берімось за зброю, гонімо большевиків із нашої землі!«[190]).

Тоді у Березніговатській аґрономічній школі було розкрито СУМ. Школу зачинено, студентів і викладачів виарештовано.

189) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — Вид. »Пролетар«, Харків, 1931.
190) В. Ост — »Репатріяція« — Німеччина, 1946.

Про розкидання проклямацій членами СУМ-у свідчать також інші бувші члени СУМ-у на еміґрації.

Ще більше активно велося розповсюдження нелеґальної літератури, передруків із »Літературно-Наукового Вісника« та інших еміґраційних видань, збірника віршів О. Олеся, брошури М. Міхновського »Самостійна Україна« тощо. На суді про це свідчили Павлушков та Матушевський.

Прокурор Михайлик: »А ви пам'ятаєте ваші зізнання, що в 1926 році Матушевський вам передав листівку, яка зверталася до селян за підписом СВУ?«
Павлушков: »Це було, але я не вважав це за масове явище. Взагалі в нас було чимало літератури«.
Михайлик: »Яка передруковувалась і розповсюджувалась?«
Павлушков: »Так«[191]).

На запит прокурора Михайлика до Матушевського, яку саме літературу було розповсюджувано, Матушевський свідчив: »Різні вірші, що ходили по руках, статті Донцова з »Літературно-Наукового Вісника«[192]).

Нелеґальна націоналістична література тоді широко ходила по руках серед студентів Києва.

Менше виясненим є питання щодо настанови СВУ-СУМ до терору. Як свідчили на процесі Павлушкова та Матушевський, у членів СУМ-у не було сумнівів щодо потреби терору у відношенні до видатних аґентів совєтської окупаційної влади. Так, наприклад, на запитання прокурора на процесі СВУ-СУМ, М. Павлушков, не вагаючись, відповів: »Кожний терористичний акт, направлений проти радянської влади, ми вітали«[193]). Так само на запитання прокурора Михайлика: »У вас немає сумніву, що ви схвалювали позицію про терор?« Матушевський відповів — »Нема«[194]).

С. Єфремов, навпаки, як про це свідчить Павлушков, був принципово проти терору й, мабуть, його впливи та впливи інших членів СВУ були причиною того, що терористичних актів до часу колективізації члени СУМ-у не здійснювали. Лише після безоглядної, жорстокої ліквідації совєтською владою членів СВУ-СУМ, після розстрілу без суду і слідства тисяч українців та терористичного проведення колективізації, члени СВУ-СУМ почали застосовувати терор проти окремих, найжорстокіших, виконавців совєтських заряджень, але це було пізніше (Дивись праці С. Підгайного, С Підкови та розділ VI).

191, 192, 193, 194) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — В-во »Пролетар«. Харків, 1931.

Військова підготовка велася з метою, щоб на випадок повстання бути здібними до активної збройної дії. Були три основні варіянти участи СУМ-у в повстанні. Перший варіянт передбачав,що СУМ має виступити у відповідний момент у повному своєму складі, як сотня або батальйон спеціяльного призначення. Другий варіянт був такий, що члени СУМ-у віллються в реґулярні військові частини, як політкоми або керівники тих частин. Третій передбачав, що члени СУМ-у заініціюють створення бойових загонів у вузах, студентами яких вони є.

Впливами СУМ-у були охоплені десятки вищих, сотки середніх і педагогічних шкіл України[195]).

Розкриття СВУ-СУМ та процес над діячами цих організацій

Поширення діяльности СВУ-СУМ майже на всю Україну не могло не притягнути уваги совєтського апарату до праці цих організацій. Вже в 1928 році з'являються перші ознаки того, що за діяльністю СВУ-СУМ встановлено нагляд з боку органів ҐПУ. Органи совєтської таємної поліції та керівництво комуністичної партії починають вживати всіх заходів, аби просунути в рух СВУ своїх аґентів. Для ҐПУ це було не легким завданням, поки рух СВУ-СУМ будувався на принципі п'яток, був організаційно оформлений слабо й носив більше ідеологічний, ніж політичний характер.

З переходом СВУ-СУМ на гурткову систему, з поширенням їх членства — просякання аґентури ҐПУ в рух облегшилося.

Як широко просяк рух СВУ-СУМ большевицькою аґентурою — сказати важко. В розпорядженні автора є лише декілька прикладів цієї аґентурної роботи. М. Приходько у своїх спогадах, під наголовком »З камери смертників« (»Свобода« ч. 133 за 9. 6. 1951 року), пише: »Року 1929 був заарештований Дмитро Борзяк, як ніби керівник пресового відділу СВУ. Довгі місяці він перебував у в'язниці, під тортурами від нього вимагали фальшивих свідчень на академі-

195) Дивися працю В. Наддніпрянця »Українська молодь у київському підпіллі у 20-тих роках« (здана до друку) та його вищезгадані праці про СВУ й СУМ.

ка Єфремова, в якого Горзяк був кілька разів, та на інших представників української еліти«[196]).

Д. Соловей у своїй монографії Ґолґота України« (Видання »Українського Голосу«, Вінніпеґ, 1953 року), повідомляє що мешканець Решетилівського району, Григорій Макарович, розповідав, як улітку 1931 року його було завербовано до СВУ. За твердженням Д. Солов'я, — це було провокацією ҐПУ. Він же повідомляє ще про інші випадки таких провокацій із боку ҐПУ[197]).

Василь Михальчук із Волині, який був утік спочатку з Польщі до УССР, а потім відтіля повернувся до Чехо-Словаччини, у своїй публічній заяві повідомляв, що ҐПУ примушувало його розповсюджувати між студентами-українцями відозви, видруковані ҐПУ, але нібито від СВУ[198]).

Вже навесні 1929 року відбуваються масові арешти по всій Україні, впродовж 1929 року ведеться слідство у справі СВУ-СУМ. Від 9-го березня до 19-го квітня 1930 року Найвищий Суд УССР розглядає справу 45 членів СВУ. Судовий процес відбувався у великій залі Державної Опери в Харкові. Совєтська влада вжила всіх заходів, щоб використати цей процес для політичної аґітації.

За задумом вищих совєтських чинників, цей процес мусив би скомпромітувати український визвольний рух, виставити його діячів, як »реставраторів поміщицько-капіталістичної системи, чужоземних аґентів«, побічно було ще на меті скомпромітувати діяльність українських національних урядів років 1917-1921.

Хід самого процесу транслювали через радіо, залю переповнювали представники комуністичних осередків, активісти заводів та установ. На процес пускали за окремими перепустками, будинок опери був оточений частинами ҐПУ. У фойє й коридорах театру було влаштовано виставку різних документів, що мали б компромітувати Українські Визвольні Змагання.

Склад суду був ретельно підібраний Політбюром ЦК КП(б)У й, на внесок народнього комісара юстиції Порайка, був затверджений спеціяльною ухвалою ВУЦВК. *Склад суду був подуманий так, щоб українських »контрреволюціонерів«, »шпигунів«, »зрадників« та »інтервентів« судили українські »революціонери«, »українські комуністи«.*

196) М. Приходько — »З камери смертників« — »Свобода« ч. 133 за 9. 6. 1951 р.
197) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.
198) Ярослав Кутько — »Пекельна машина в Роттердамі« — »Народня Воля« ч. 39 за 2. 10. 1952 р.

Головою суду було призначено колишнього члена української партії есерів, комуніста Антона Приходька, членами суду: Гаврила Одинця (бувшого члена української партії есерів (УПСР), колишнього активного діяча уряду Української Народньої Республіки, члена ЦК »незаможних селян«), Коробенка — робітника київського »Арсеналу« (що був осередком комуністичного руху в Києві ще за часів УНР), проф. Івана Соколянського — делеґата Науково-технічної секції Всеукраїнської Ради Професійних Спілок (ВУРПС), проф. Волкова*), робітника Муху та селянку Корженкову. Секретарем суду був Лозман. Не менше ретельно було підібрано державних та громадських обвинувачувачів; ними були: заступник народнього комісара юстиції та старший помічник генерального прокурора УССР — Павло Михайлик (жид із Галичини), заступник прокурора найвищого суду — Ахматов (жид із походження, правдиве прізвище Ахманицький), прокурор народнього комісаріяту юстиції — Якимишин (еміґрант із Галичини), прокурор окружного суду в Києві — Биструков (росіянин). Громадськими обвинувачами були від ВУРПС — Панас Любченко (бувший український есер, потім боротьбіст, вкінці комуніст), проф. Харківського Сільсько-Господарського інституту — Олексій Соколовський і від організації радянських письменників України — письменник Олекса Слісаренко. Громадським обвинувачувачем від ВУАН мусів бути також академік професор математики Михайло Кравчук, але він повідомив, що не може брати участи у процесі бо є важко хворий.

Оборонцями виступали члени колеґії оборонців: Ратнер, Виноградський, Віленський, Волькомирський, Іделевич, Обуховський, Рівлін, Юровський, Шац, Вознесенська (всі жидівського походження), Пухтинський, Гродзинський, Ковалівська, Потапов.

На лаві підсудних були:

1) Академік Сергій Єфремов, 58 років, визначний український учений, історик літератури, брав участь в українському громадському житті від кінця XIX століття, колишній редактор українського щоденника »Рада«, ідеолог і теоретик, організатор та голова Центрального Комітету Української

*) Не змішувати з відомим етнографом Федором Вовком. Можливо, що це був Роман Вовк — літературознавець і фолкльорист.

партії соціялістів-федералістів (УПСФ), заступник голови Української Центральної Ради, один з організаторів ВУАН, колишній віцепрезидент її, голова БУД та СВУ:

2) Володимир Чехівський, 54 роки, член ЦК Української партії соціял-демократів (УПСД), колишній прем'єр уряду УНР, відомий церковний діяч;

3) Володимир Дурдуківський, 55 років, відомий український педагог, директор Першої Київської Української Гімназії ім. Шевченка, колишній член УПСФ;

4) Йосиф Гермайзе, 37 років, професор Київського Інституту Народньої Освіти, колишній видатний діяч УПСД, завідувач кабінету марксизму при ВУАН;

5) Андрій Ніковський, 44 роки, видатний український журналіст та письменник, колишній член ЦК УПСФ, колишній міністер закордонних справ в уряді УНР;

6) Людмила Старицька-Черняхівська, 60 років, відома письменниця й перекладачка, активна українська громадська діячка ще за дореволюційного часу, колишній член УПСФ;

7) Олександер Черняхівський, 60 років, професор гістології Київського Медичного Інституту, керівний науковий співробітник ВУАН, визначний український науковий і громадський діяч, колишній член УПСФ;

8) Микола Павлушков, 26 років, студент Київського ІНО, один з організаторів ТЄЗ-у та СУМ-у, голова СУМ-у;

9) Борис Матушевський, 22 роки, студент Київського ІНО, один з організаторів та провідників СУМ-у;

10) Володимир Удовенко, 49 років, професор загальної гігієни Київського Медичного Інституту, керівний науковий співробітник ВУАН, видатний учений та громадський діяч;

11) Михайло Слабченко, 47 років, академік, професор Одеського ІНО, видатний український учений, колишній член УПСД;

12) Олександер Гребенецький, 55 років, відомий педагог, керівний співробітник ВУАН, колишній член УПСФ;

13) Всеволод Ганцов, 37 років, відомий український філолог, керівний співробітник ВУАН, колишній член УПСФ;

14) Василь Дога, 44 роки, професор Київського ІНО, керівний науковий співробітник ВУАН, колишній член УПСД;

15) Григорій Іваниця, 38 років, відомий український філолог, професор Київського ІНО, керівний науковий співробітник ВУАН, автор багатьох підручників, колишній член УПСД;

16) Григорій Голоскевич, 45 років, відомий український мовознавець, редактор словника української живої мови, керівний співробітник ВУАН, колишній член Центральної Ради, колишній член УПСФ;

17) Константин Шило, 50 років, завідувач редакторського відділу Держвидаву, науковий співробітник ВУАН, колишній член УПСД;

18) Григорій Холодний, 44 роки, керівник Інституту Української Наукової Мови (ІУНМ), професор Київського ІНО, колишній член УПСФ;

19) Михайло Івченко, 47 років, видатний письменник, керівник письменницької групи СВУ, колишній член УПСР;

20) Володимир Підгаєцький, 41 рік, професор професійної гігієни Київського Медичного Інституту, керівний науковий співробітник ВУАН, колишній член Центральної Ради, колишній член УПСД;

21) Володимир Щепотаєв, 50 років, професор Полтавського ІНО, колишній член УПСФ;

22) Валентин Отамановський, 37 років, видатний український громадський діяч, директор Вінницької філії Всенародньої бібліотеки України;

23) Микола Кудрицький, 46 років, старший асистент Київського Медичного Інституту, науковий співробітник ВУАН, колишній член УПСД;

24) Аркадій Барбар, 50 років, відомий український лікар-терапевт, доцент Київського Медичного Інституту, колишній член УПСД;

25) Юрій Трезвинський, 49 років, учитель, колишній член УПСФ;

26) Ніна Токарівська, 41 рік, учителька, колишній член УПСД;

27) Андрій Заліський, 44 роки, вчитель, колишній член УПСФ;

28) Микола Білий, 32 роки, вчитель;

29) Любов Біднова, 48 років, учителька;

30) Микола Кривенюк, 59 років, відомий біолог, науковий співробітник ВУАН, редактор ІУНМ, колишній член УПСД;

31) Володимир Страшкевич, 54 роки, науковий співробітник ВУАН, колишній член УПСД;

32) Вадим Шарко, 47 років, професор математики, науковий співробітник ВУАН, редактор ІУНМ;

33) Константин Туркало, 37 років, інженер-хемік, редактор

ІУНМ, колишній член Центральної Ради, колишній член УПСФ;

34) Авксентій Болозович, 43 роки, відомий український кооператор, професор Київського Кооперативного Інституту, колишній член УПСР;

35) Максим Ботвиновський, 50 років, відомий український кооператор, колишній член УПСР, член Головного Правління Української Молочарської Спілки;

36) Зиновій Маргуліс, 50 років, член колеґії оборонців, науковий співробітник ВУАН, колишній член УПСФ;

37) Константин Товкач, 47 років, член Полтавської колеґії оборонців, колишній член УПСФ;

38) Петро Близнюк, 49 років, кооператор;

39) Петро Єфремов, 46 років, професор Дніпропетрівського ІНО, колишній член УПСФ;

40) Микола Лагута, 34 роки, професор ІНО в Миколаєві, колишній член УПСР;

41) Йосип Карпович, 43 роки, викладач у школі в Чернігові, колишній член УПСФ;

42) Тарас Слабченко, 25 років, учитель в Одесі;

43) Кирило Панченко-Чекаленко, 42 роки, педагог в Одесі;

44) Віктор Дубровський, 50 років, науковий співробітник ВУАН, редактор ІУНМ, завідувач видавничого відділу »Цукротресту«;

45) Микола Чехівський, 53 роки, видатний священик УАПЦ.

За постановою, що була підписана заступником наркома юстиції та старшим помічником генерального прокурора УССР Михайликом, вищезгадані українські діячі притягалися до суду за арт. арт, 54^2, 54^3, 54^4, 54^8, 54^{11} Кримінального Кодексу УССР, з яких кожна стаття була достатньою аби покарати »винних« смертною карою, Михайлик у своїй »постанові« писав: »Беручи на увагу виключну важливість Справи »СВУ«, на підставі арт. 122. »Положення про судоустрій УРСР«, віддати винувачених під суд Найвищого Суду УРСР«[199]).

У »Винувальному висновку«, що був затверджений головою Державного Політичного Управління УССР (ҐПУ) В. Балицьким у Харкові 7. 2. 1930 р. й мав 147 сторінок друку, обвинуваченим було закинено, що СВУ готувала повалення

199) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — В-во »Пролетар«. Харків, 1931.

совєтської влади шляхом збройного повстання та встановлення капіталістичного буржуазного ладу у формі УНР. Серед інших обвинувачень відмічалося, що СВУ була наступником контрреволюційної організації БУД, що вона діяла за вказівками уряду УНР, що вона прагнула чужоземної інтервенції, діяла у спілці з імперіялістичними державами, що вона була наставлена проти інтересів українського народу і знаходилася виключно на услугах поміщиків, куркулів та чужоземних сил і т. п.[200]).

На суді, як офіційні представники державного обвинувачення, — Михайлик, Ахматов, Якимишин, — так представники громадського оскарження, а особливо Любченко й, нарешті, члени суду, зокрема Одинець, всіми силами намагалися довести вину оскаржених, при чому дуже часто ставили провокативні запити.

Так, наприклад, суддя Одинець запитав Єфремова: »Скажіть, будь ласка, СВУ, коли мала визволяти, кого вона мала на увазі? Чи тільки тих, у кого забрали 14 мільйонів землі?«, »Ви хотіли, щоб польські маґнати одержали свої землі?« А далі падали такі запити, як: »Правда, що СВУ стояла в наймах буржуазії?« ... »Чи визнає Єфремов, що Петлюра та його прихильники боролися за підпорядкування України Польщі?« і т. д.[201]).

Всі підсудні гідно відповідали на питання громадських та державних обвинувачувачів і власне всі обвинувачення у шпигунстві, прагненні інтервенції тощо були ясно заперечені. Беззаперечним залишилося лише те, що СВУ, а з нею і ввесь український нарід бореться з московським окупантом, прагне повалити совєтську владу й відновити народоправний уряд.

17-го квітня 1930 року закінчився судовий процес. Суд вийшов на нараду, щоб вирішити долю підсудних. Вся Україна з напруженням чекала вироку. 19-го квітня було оголошено присуд — 12 обвинувачених — Сергія Єфремова, Володимира Чехівського, В. Дурдуківського, Й. Гермайзе, А. Ніковського, Л. Старицьку-Черняхівську, О. Гребенецького, О. Черняхівського, В. Ганцева, М. Павлушкова, А. Барбара, В. Удовенка, — було засуджено на кару смерти, яку суд визнав за можливе не застосовувати, а замінити її ув'язненням від 8 до 10 років. Решту обвинувачених засудили на кару в'яз-

200) »Спілка Визволення України. Стенографічний звіт із судового процесу« — В-во »Пролетар«. Харків, 1931.

201) Як вище.

ниці від 2 до 5 років, при чому 9 обвинувачених мали умовний присуд.

Всі засуджені втратили громадські права та свої становища. Майже для всіх підсудних цей, ніби »м'який«, присуд був рівнозначним із присудом смерти, але страшної, бо повільної.

З усіх засуджених на процесі ми знаємо лише одного, що зберіг своє життя й живе тепер на еміґрації у ЗСА; всі інші загинули по таборах, ізоляторах або після виходу з них.

Але прилюдний суд 9-го березня-19-го квітня був лише частиною акції знищування руху СВУ-СУМ.

По всіх містах України в'язниці наповнилися українськими інтеліґентами, селянами, робітниками — і в першу чергу українською молоддю, яку підозрівали у приналежності до СВУ та СУМ-у. Хвиля арештів тривала довгий час після процесу, більшість арештованих без суду, або присудами так званої трійки ҐПУ, була заслана на довгі роки до найгірших таборів півночі. Сотні потягів везли до Сибіру та на північ Московщини найкращий цвіт України.

IV. РОЗГРОМ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ

Важко встановити скільки саме українських патріотів було арештовано та без суду знищено в казематах НКВД, чи заслано до концентраційних таборів. Відомо лише, що арешти, у зв'язку із процесом СВУ, провадилися у всіх без винятку містах України й по селах, при чому не лише у 1929-1930 рр., але і в наступних.

Арештовували переважно наукових та культурно-освітніх працівників, професорів і викладачів вищих шкіл, письменників, журналістів, духовних осіб, учителів середніх та нижчих шкіл, кооператорів, аґрономів, але також і селян.

За низкою авторів (С. Підкова, Н. Павлушкова, В. Наддніпрянець, О. Калиник та інші), лише по справі СВУ було заарештовано, знищено або заслано більше 30.000 осіб. Д. Бурко[202]) вважає, що під час та після процесу виарештовано було »понад сорок тисяч інтеліґенції і селян України«, а »серед них біля восьми тисяч молоді«. С. Николишин подає відомості про розстріл без суду 2.000 членів СУМ-у[203]).

Але ми маємо ще конкретніші дані. Вище ми вже писали, що лише в одній Всеукраїнській Академії Наук, у зв'язку із процесом, або в наступні роки, було арештовано та заслано більше 250 осіб, при чому, з різних фахових груп[204]).

Вислано було з Києва академіка Михайла Грушевського, заарештовано академіків Сергія Єфремова, Михайла Слабченка, Михайла Птуху, Володимира Перетця, Олександра Соколовського, Михайла Кравчука, Володимира Різниченка, Степана Рудницького, Семена Семковського, Євгена Опокова, Петра Супруненка, Миколу Світальського, Федора Шміта, Матвія Яворського; виключено з числа академіків Михайла Возняка, Василя Щурата, Філарета Колессу, Кирила Студинського; закічив життя самогубством унаслідок переслідувань академік Всеволод Ігнатовський; підпали репресіям академіки Агатангел Кримський, Дмитро Багалій, Федір Мищенко, Кость Харлампович, Павло Тутковський, Євген Вотчал, Микола Холодний. До того можна додати ще

202) Прот. Д. Бурко — »Українська Церква під московсько-совєтським режимом. 1920-1930 рр.« (передано до друку).
203) С. Николишин — »Культурна політика большевиків й український культурний процес« — На чужині, 1947.
204) Дивися примітка 9, 10, й 11.

репресованих членів-кореспондентів ВУАН — Гната Ручка, Гургена Хармадар'яна, Віктора Дроботька. Ще раніше еміґрували закордон Степан Тимошенко, Роман Орженецький, Володимир Косинський, Арсен Старков, Хведір Тарановський; були репресовані Онікій Малиновський, Микола Василенко. Ліквідовані були навіть такі відомі комуністи-академіки, як Володимир Затонський, Ізраїль Агол, Володимир Юринець; закінчив життя самогубством, бо мав бути ліквідованим, Микола Скрипник.

Отже, лише з найвищої наукової еліти, за неповними даними, не враховуючи раніш репресованих, тих, що виїхали закордон, та таких комуністів, як Затонський, Скрипник, Агол та Юринець — у ці роки було знищено або репресовано 27 академіків і 3 члени кореспонденти ВУАН).*

Заарештовано, а після того зліквідовано, заслано або репресовано в той чи інший спосіб, наступних видатних наукових діячів, співробітників ВУАН:

Істориків: Йосипа Гермайзе, Володимира Пархоменка, Тараса Слабченка, Василя Базилевича, Віктора Барвінського, Дмитра Бованенка, Аркадія Верзилова, Тодора Гавриленка, Сильвестра Глушка, Павла Гладківського, Михайла Гнипа, Миколу Горбаня, Василя Грекова, Олександра Грушевського, Михайла Грищенка, Василя Дубровського, Євгена Загоровського, Василя Камінського, Олександра Камишана, Петра Кияницю, Михайла Карачківського, Пилипа Клименка, Михайла Корниловича, Бориса Курца, Кіндрата Кушнірчука, Івана Манзюка, Михайла Марченка, Наталю Мірзу-Авак'янц, Олексу Назарця, Олександра Оглоблина, Семена Підгайного, Віктора Романовського, Євгенію Рудинську, Олександра Рябініна-Скляревського, Федора Савченка, Миколу Симашкевича, Євгенія Сташевського, Михайла Тарасенка, Миколу Тищенка. Сергія Шамрая, Константина Штепу, Віктора Юркевича, Володимира Пархоменка.

Археологів: Степана Баран-Бутовича, Михайла Болтенка, Івана Іванцова, Тараса Камінського, Федора Козубовського, Петра Коршака, Петра Курінного, Олену Лагодовську, Сильвестра Магура, Миколу Макаренка, Теодосія Молчанівського,

*) Дійсний член Академії Наук це є найвище наукове звання в СССР та УРСР. Воно надається лише дуже обмеженій кількості найбільш кваліфікованих вчених країни, які відомі своїми науковими працями не лише на Батьківщині, але і за кордоном, і які мають спеціяльні заслуги перед наукою у своїй галузі. Звання дійсного члена Академії Наук та члена-кореспондента Академії Наук у науковій ієрархії в СССР та УРСР стоїть значно вище ніж звання професора чи доктора наук.

Михайла Рудинського, Юрія Спаського; виеміґрували: Валерія Козловська, М. Міллер.

Літературознавців: Сергія Єфремова, Петра Єфремова, Андрія Ніковського, Людмилу Старицьку-Черняхівську, Володимира Щепотьєва, О. Дорошкевича, Михайла Драй-Хмару, Дмитра Загула, Миколу Зерова, Михайла Івченка, Михайла Козориза, Семена Козуба, Григорія Коляду, Костя Копержинського, І. Лакизу, Ананія Лебедя, Євгена Марковського, А. Музичку, Володимира Міяковського, Михайла Могилянського, Михайла Новицького, Миколу Плевака, П. Петренка, Євгена Плужника, Максима Рильського, Ю. Савченка, Павла Филиповича, А. Шамрая, Р. Шевченка, Бориса Якубовського; виїхали ще раніше чи пізніше закордон. Павло Зайців, Степан Гаєвський.

Мовознавців: Всеволода Ганцова, Григорія Голоскевича, Віктора Дубровського, Григорія Іваницю, Ольгу Андрієвську, Івана Бойківа, Петра Бузука, Василя Вовчанецького, Петра Горецького, Миколу Грунського, Василя Дем'янчука, Овсія Ізюмова, Олену Курило, Миколу Любинського, Володимира Масальського, Олексу Синявського, Ярослава Стешенка, Костя Туркала, Євгена Тимченка, Григорія Ткаченка; виїхали раніше чи пізніше закордон: Іван Огієнко, Ігор Губаржевський, Андрій Коцевалов.

Етнографів, антропологів, фолькльорознавців: Володимира Білого, Костя Волошина, Катерину Грушевську, Василя Денисенка, Марію Жуковську, Ніну Загладу, Констянтина Мощенка, Клима Квітку, Олександра Кисіля, Миколу Левченка, Н. Малечу, Юрія Масютина, Марію Мушкет, Анатолія Носова, Антона Онищука, Лідію Шульгину; зацькований совєтами, закінчив життя самогубством Данило Щербаківський ще до процесу СВУ.

Мистецтвознавців, фахівців музейної справи, фахівців бібліотечної справи: Сергія Гілярова, Федора Ернста, Євгена Кузьмина, Костя Мощенка, Павла Потоцького, Петра Руліна, Ївгу Спаську, Валентина Шугаєвського, Івана Врону, Ростислава Заклинського, Всеволода Зуммера, Василя Іванушкіна, Федора Морозова, Ничипора Миколенка, Валентина Отамановського, Юрія Меженка (Іванов), Степана Пастернака, Надію Путинцеву, Михайла Ясинського.

Видатних педагогів: Володимира Дурдуківського, Олександра Гребенецького, Юрія Трезвинського, Ніну Токарівську, Андрія Заліського, Василя Догу, Миколу Білого, Любов

Біднову, Миколу Лагуту, Йосипа Карповича, Кирила Панченка-Чаленка, Олександра Сковороду-Зачинаєва, Костя Шила, Михайла Гордієвського (голова Наукового Одеського Товариства при ВУАН).

Економістів: Миколу Величківського, Андрія Артемського, Олексія Асаткіна, Сергія Томиліна, Миколу Трацевського, Віктора Целляріюса, Олену Шмаргонь, Андрія Ярошевича, Петра Кованька, Світозара Драгоманова, Василя Теплицького, Лермана.

Математиків, фізиків, хеміків: Володимира Чудинова, Вадима Шарка, Григорія Холодного, Максима Куренського, Єлисавету Гіммельрайх, Михайла Гаценюка, Лашкарева, Володимира Залізняка, Юхима Тараненка.

Геологів, географів, гідрологів, геофізиків: Василенка, Романа Виржиківського, К. А. Жуковського, Жуковську-Полонську, Ганну Закревську, В. Крокоса, Л. Лепікаша, Ф. Лисенка, Миколу Безбородька, Бориса Лічкова, Н. Нечипоренка, С. Педана, Федора Полонського, Фремда.

Ботаніків: Зою Ґіжицьку, Любов Зофійовську, Івана Колодницького, А. Криштафовича, Наталію Осадчу-Янату, Володимира Симиренка, Олександра Янату, Юрія Клеопова; виїхав пізніше закордон Олександер Архімович.

Зоологів, мікробіологів: Юрія Артоболевського, Дмитра Белінґа, Миколу Білого, Михайла Богопольського, Ісидору Борисову-Косач, Миколу Вознесенського, Михайла Воскобійникова, Віктора Дроботька, Григорія Карпетченка, Михайла Кривенюка, Сергія Крашенінікова, Миколу Левіта, Петра Марусенка, Федора Омельченка; виїхав пізніше закордон Борис Балінський; загинув під час німецької окупації Володимир Рождественський.

Медичні наукові сили: Іван Базилевич, Аркадій Барбар, Петро Бережанський, Микола Вашетко, Олександер Крупський, Олександер Кронтовський, Василь Виноградов, Микола Кудрицький, Михайло Міщенко, Марко Нещадименко, Володимир Підгаєцький, Валентина Радзимовська, Іван Розгін, Микола Свенсон, Антін Собкевич, Володимир Удовенко, Олександер та Євген Черняхівські, Тетяна Шведкова-Роше.

Правники: Степан Борисенюк, Кость Василенко, Олександер Добров, Андрій Дроб'язко, Володимир Дронніков, Євген Єзерський, Володимир Карпека, Євген Кельман, В'ячеслав Камінський, Арнольд Кристер, Зіновій Марґуліс, Віктор Новицький, Микола Пухтинський, Петро Сосенко, Іринарх

Черкаський, Сергій Чебаков, Олександер Чечот, Леонтій Чолганський, Іван Шумілін, Борис Язловський, Віктор Яновський, Олександер Юрченко, Лев Окіншевич, Василь Гришко.

Інші фахи: Григорій Лозовик (сходознавство), Скарбек (польська культура), Василь Іваницький (жидівська культура), Микола Данилевський (метеорологія), Юхим Діяковський (візантолог), Григорій Махів (ґрунтознавець).

Лише з числа професорів та наукових видатних робітників медиків, крім зазначених вище співробітників ВУАН, було знищено або репресовано більше 200 осіб. Так, наприклад, було заарештовано, розстріляно або заслано до концентраційних таборів усіх професорів бактеріології, велику кількість гігієністів. Лише з персонально нам знайомих, підпали тим чи іншим репресіям професори та видатні наукові робітники: Борис Александровський, Борис Андрієвський, Варвара Бобрецька, Аркадій Барбар, Хведір Богатирчук, Микола Вашетко, Сергій Василенкс, Василь Виноградів, Володимир Воробйов, Микола Воскресенський, Валентин Гакебуш, Іван Базилевич, Юрій Богменко, Єлизавета Гіммельрайх, Сергій Драпалюк, Іван Давидів-Давиденко, Віктор Дроботько, Андрій Ємченко, Андрій Журавель, Олексій Івакін, Сергій Ігуменов, Микола Кащенко, Олексій Кримов, Олексій Кронтовський, Олександер Крупський, Павло Кучеренко, Володимир Кибальчич, Сергій Коцюбинський, Микола Кудрицький, Михайло Міщенко, Віра Матушевська, Марко Нещадименко, Володимир Підгаєцький, Олександер Пучківський, Володимир Правдич-Неминський, Валентина Радзимовська, Сергій Ручківський, Володимир Савич, Іван Савченко, Олекксандра Смирнова-Замкова, Арсен Старков, Микола Свенсон, Антін Собкевич, Сергій Томілін, Володимир Удовенко, Олександер та Євген Черняхівські.

Під постійним наглядом НКВД знаходилися всі професори та видатні наукові робітники — українці-медики. Навіть такі особи зі світовим ім'ям, як академік Микола Стражеско або Теофіл Яновський не були вийнятком із цього правила.[205]

Деякі читачі можуть нарікати, що ми зайняли їх увагу на протязі декількох сторінок переліком прізвищ українських

205) Складено на підставі матеріялів, поданих проф. Н. Полонською-Василенко (»Українська Академія Наук«, частина 1-2. Мюнхен, 1955-1958), власних матеріялів автора цієї книги, споминів Семена Підгайного, Івана Розгона та інших авторів. Звичайно, що наведені дані далеко не повні. Наприклад, автор зовсім не згадує про репресування багатьох осіб, які ще живуть, але знаходяться в СССР.

учених, знищених або репресованих совєтською владою в ті жахливі роки.

Але не забуваймо, що за кожним згаданим вище прізвищем стоїть вийняткова наукова величина в тій чи іншій галузі української науки. Це список не пересічних українських інтелектуалістів чи звичайних наукових працівників, а цвіту української і світової науки.

Вже не згадуючи про 30 академіків, які в кожній країні світу були б гордістю не лише свого народу, але і всього наукового світу, серед інших наукових працівників, знищених совєтами, були дійсні велетні української науки.

Такі історики як Гермайзе, Слабченко, Олександер Грушевський, Барвінський, Мірза-Авак'янц, Романовський, Верзилов та інші; археологи, як Козубовський, Баран-Бутович, Молчановський, Спаський та інші; етнографи, як Білий, Кісіль, Левченко, Масютин, Щербаківський та інші; антропологи, як Носов, Онищук, Мушкет; знавець примітивної культури та українських народніх дум Катерина Грушевська — це були передовики української історичної науки, археології та етнографії.

Це ж із їх лав вийшли такі поважані нами всіми історики, як Наталія Полонська-Василенко, Олександер Оглоблин; археологи, як Петро Курінний, Ярослав Пастернак, коли згадати лише декількох найвидатніших.

Такі літературознавці, як Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Ананій Лебідь, Михайло Могилянський, Микола Плевако та інші, мабуть, мають лише двох-трьох рівних собі на Батьківщині й на чужині.

А хіба не були відомі дослівно всій культурній Україні мовознавці Григорій Голоскевич, Олена Курило, Олекса Синявський, Микола Грунський, Овсій Ізюмов, Євген Тимченко та інші — творці українських словників, підручників української мови, по яких вчилися мільйони українських людей.

Ми знаємо й цінимо наукову працю таких правників-українців на еміґрації, як Василь Гришко, Лев Окіншевич, Олександер Юрченко, але не буде перебільшеним твердження, що десятки знищених совєтами українських правників могли б дати українській науці не менше цінних наукових праць, ніж згадані вище.

Авторові цієї праці найвідоміші й він найкраще може оцінити знання і здібності знищених чи репресованих українських учених-медиків.

Такі українські вчені-медики, як Марко Нещадименко, Олексій Кронтовський, Володимир Підгаєцький, Валентина Радзимовська, Володимир Удовенко, Микола Свенсон, Олександер Пучківський, Олександер Черняхівський, уже займали почесне місце в совєтській медичній науці.

Десятки знищених совєтами медиків могли б стати у майбутньому такими славними світовими вченими, як Олександер Богомолець, Олександер Палладін, Володимир Філатов та інші.

Українська наука понесла невимовно страшну втрату

Але вищезгаданим не обмежився розгром української науки та української еліти.

Деяке уявлення про цей розгром, про кількість арештів та репресій, переведених тоді совєтською владою, можна мати з деяких офіційних совєтських джерел.

Павло Постишев у звіті на Пленумі ЦК КП(б)У, 19-го листопада 1933 р., говорив:

»Відкриття націоналістичного ухилу Скрипника дало змогу взятися до очищення різних дільниць соціялістичного будівництва й особливо будівництва української соціялістичної культури від петлюрівських, махнівських й інших націоналістичних елементів. Тут пророблено велику роботу. Досить сказати, що в цей час було вичищено понад *2000 чоловік* націоналістичних елементів із системи Наркомосу (Народнього Комісаріяту Освіти), понад 300 наукових і редакційних працівників. Тільки з восьми центральних радянських установ ми викинули понад 200 націоналістів, які мали посади завідувачів відділів, завідувачів секторів тощо. Тільки із двох систем, з яких у мене є узагальнені відомості — з кооперації і з »Заготзерна« — ми викинули понад 1000 націоналістів і білоґвардійців«.[206]

Затонський, звітуючи в 1933 році про мережу наукових установ та стан кадрів наукових працівників на Україні, подав цікаві статистичні дані, а саме, що в 1932 році було в Україні 365 наукових установ з 10.063 науковими працівниками та 2691 аспірантів. У 1933 році залишилося лише 243 установи з 8414 науковцями та 1817 аспірантами. *Отже, лише за рік зникло 122 установи, 1649 науковців та 874 аспіранти.*

Нагадаємо, що в 1931 році було 3147 аспірантів, отже кількість їх зменшилась, у порівнянні з 1933 роком, на 1330 осіб.

206) Цитую за С. Николишином »Культурна політика большевиків й український культурний процес« — На чужині, 1947.

Таке зменшення наукових робітників та аспірантів Затонський пояснював »чисткою кадрів наукових робітників від клясово-ворожих елементів«.

Подані вище дві інформації говорять переважно про репресії науковців, і то лише на протязі двох років. Але репресії провадилися не два роки, а більше десяти й охоплювали не тільки наукових працівників, але й інші групи української людности.

Видатний дослідник совєтської системи Борис Левицький у своїй праці »Vom roten Terror zur sozialistischen Gesetzlichkeit« подає, що лише в часах так званої єжовщини *впало жертвою совєтського терору в Україні 800.000 осіб, серед них тисячі наукових робітників і письменників.*[207] О. Калинник у своїй статті »Терор в Україні за Скрипника« подає, що від 1923 по кінець 1928 року було знищено або репресовано *12 тисяч українських науковців* та вчителів. З 1929 до кінця 1932 року — 32 тисячі, від 1933 до кінця 1939 — 8 тисяч, а разом за ці роки — 52 тисячі.[208]

Страшні втрати понесла в ці роки Українська Автокефальна Православна Церква, яка була народжена Українською Національною Революцією, була дійсно дитиною українського народу, гордістю його і його духовим провідником.

У важкі часи совєтсько-московської окупації, коли були ліквідовані всі леґальні українські організації, УАПЦ стала притулком багатьох українських сил, єдиною прилюдною трибуною, з якої можна було вести національну працю серед широких українських мас, а в першу чергу серед селянства. До УАПЦ пішли тоді десятки тисяч українських національно-свідомих людей, які стали священиками, дияконами, членами церковних рад, працівниками хорів, біля церковних організацій тощо.

В 1927 році було в Україні 10.657 священиків,[209] 34 єпископи[210] на чолі в Великим Подвижником, людиною великих чеснот, героїзму та національним провідником Митрополитом Василем Липківським.

207) Borys Lewytzkyj — "Vom Roten Terror zur sozialistischen Gesetzlichkeit. Der Sowietische Sicherheitsdienst" — Nymphenburger Verlagshandlung. München, 1961.
208) О. Калиник — »Терор в Україні за Скрипника« — Збірник СВУ-СУМ. Книга 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.
209) Н. Полонська-Василенко й М. Чубатий — »Церква« — Розділ »Енциклопедії Українознавства«. Том I, частина II. Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.
210) М. Міллер — »Знищення Православної Церкви большевиками« — Український збірник. Книга 10. Мюнхен, 1957.

Репресії проти УАПЦ почалися ще до суду над СВУ. Так, наприкінці 1925 року заарештовано й заслано на північ секретаря Всеукраїнської Православної Церковної Ради Порфірія Гордовського; у квітні 1926 року заарештовано і заслано до Азії Архиєпископа Харківського Олександра Ярещенка; у травні 1926 року заарештовано голову Всеукраїнської Православної Церковної Ради Василя Потієнка; в липні 1926 року було затримано Митрополита Василя Липківського; в жовтні 1927 року під тиском ҐПУ Другий Собор УАПЦ примушений був звільнити Митрополита Василя від обов'язків керівника УАПЦ. У лютому 1928 року заарештовано було та заслано на Соловки Архиєпископа Житомирського Степана Орлика. В листопаді 1928 року заарештовано кілька десяток священиків за відправлення Панахиди за душу Головного Отамана Симона Петлюри.

У зв'язку із процесом СВУ, в 1929 році було заарештовано, суджено, заслано, а потім знищено одного з найвидатніших церковних діячів УАПЦ, Всеукраїнського Благовісника Володимира Чехівського та видатного священика, бувшого полковника Української Армії Миколу Чехівського. Митрополит Микола Борецький був репресований, йому заборонили виїздити з Києва й він був під безперервним наглядом ҐПУ. В 1929-1930 рр. було заарештовано 6 єпископів та більше 1500 священиків. У травні 1930 р. заарештували другого Митрополита УАПЦ, Миколу Борецького, а потім вислали до політичної в'язниці у м. Ярославлі.

Фактично у рр. 1929-1933 було майже розгромлено всю нашу Церкву. Із 34-ох єпископів УАПЦ заарештовано, заслано та розстріляно 28, два померли своєю смертю, не витримали знущань, доля трьох невідома, але з найбільшою певністю можна твердити, що вони також загинули внаслідок переслідувань.

Зо всіх митрополитів, архиєпископів та єпископів нашої Великомученицької Церкви (1921-1939 рр.) не залишилося в живих нікого, бо останній її Митрополит Іван Теодорович, помер 1971 р. у ЗСА.

В 1931 році, за Бурком, було в Україні, замість 10.000, лише 200 священиків, перед 1941 рокім із них залишилося лише декілька осіб.

Ось на спомин майбутнім українським поколінням список замучених наших Архипастирів — оповита терновим вінком діямантова скрижаля:

Митрополити: Василь Липківський, Микола Борецький, Іван Павловський.

Архиєпископи: Харківський — Олександер Ярещенко; Київський — Нестор Шараївський; Золотоніський, а потім Київський — Юрій Міхновський, Житомирський та Бердичівський — Степан Орлик; Уманський, а потім Київський — Костянтин Малюшкевич; Полтавський — Костянтин Кротевич; Лубнянський та Миргородський — Йосип Оксіюк; Прилуцький, а потім Переяслівський та Бердичівський — Феодосій Сергіїв; Липовецький — Володимир Самборський; Молдавський — Антон Гриневич; Дніпропетрівський — Микола Пивоваров; Сквирський — Юрій Жевченко.

Єпископи: Київський — Григорій Стороженко, Радомиський — Михайло Малярський, Переяслівський — Володимир Дахівник-Дахівський, Черкаський — Юхим Калішевський, Канівський — Конон Бей, Глухівський — Яків Чулаївський, Таращанський — Марко Грушевський, Могилівський — Микола Карабіневич, Проскурівський — Максим Задвірняк, Сумський — Петро Ромоданів, Конотіпський — Григорій Мозолевський, Біло-Церківський — Юрій Тесленко, Ніженський — Олександер Червінський, Біло-Церківський — Володимир Бжозньовський, Ніженський — Микола Ширай, Миколаївський — Пилип Бучило, Юрій Прокопович та Петро Тарнавський. До цього треба додати: Всеукраїнського Благовісника УАПЦ Володимира Чехівського, голову Всеукраїнської Православної Церковної Ради, Василя Потієнка, секретаря цієї Ради, Порфирія Гордовського.[211], [212], [213], [214], [215], [216], [217], [218], [219], [220].

Рамки цієї праці не дозволяють нам зупинитися докладніше на знищенні українських кооператорів, аґрономів, техніків, учителів, уже не кажучи про сотні тисяч невідомих нікому жертв червоного терору серед селян та робітників.

Але ще на одній групі діячів української культури не можна не зупинитися. Це — знищення українських письменників та поетів.

Ми вже згадували про заарештованих по процесі СВУ Михайла Івченка, Андрія Ніковського, Людмилу Старицьку-Черняхівську, про Миколу Зерова, Михайла Драй-Хмару, Дмитра Загула, Євгена Плужника, Павла Филиповича, Михайла Могилянського та інших. Але цим не обмежився совєтський терор; Москва поступово знищила майже всіх без вийнятку українських письменників та поетів, навіть прихильників комунізму, й навіть московських підлабузників.

Ось далеко не повний список розстріляних, загинувших на засланні або в той чи інший спосіб репресованих творців українського письменства: із старих письменників згадаємо Христину Алчевську, Василя Атаманюка, Кесаря Білиловського, Василя Бобинського, Миколу Вороного, Степана Васильченка, Людмилу Василевську (Дніпрову Чайку), Якова Жарка, Агатангела Кримского, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, Олену Пчілку, Володимира Самійленка, Любов Яновську.

А далі йде безконечний список молодших: Борис Антонеко-Давидович, Кость Буревій, Юрій Будяк (Покос), Дмитро Бузько, О. Березинський, Іван Багряний, Дмитро Бедзик, Дмитро Борзяк, Гордій Брасюк, С. Божко, М. Булатович, Василь Вражливий, Остап Вишня, Олекса Влизько, О. Ведмицький, Петро Голота, Докія Гуменна, Дмитро Гордієнко, Володимир Гжицький, Василь Гайдарівський, Мечислав Гаско, Ю. Ґедзь, П. Гірняк, Іван Дніпровський, Михайло Драй-Хмара, Олесь Досвітній-Скрипаль, Василь Десняк, Олександер Довженко, М. Дукин, Григорій Епік, А. Дикий, Юрій Жилко, С. Жигалко, Ю. Зоря, П. Загоруйко, Ростислав Заклинський, Микола Зеров, Й. Зазуляк, Мирослав Ірчан, Михайло Івченко, Михайло Йогансен, Аркадій Казка, Григорій Косинка (Стрілець), І. Капустянський, Г. Косяченко, Іван, Антін і Тарас Крушельницькі, Г. Коляда, Микола Куліш, Пилип Капельгородський, Іван Кириленко, Мелетій Кічура, Юрій Клен, Олександер Ковінька, Михайло Косоріз, Людмила Коваленко, Гео Коляда, М. Качанюк, Олександер Копиленко, Григорій Косяченко, Володимир Коряк, Іван Кулик, Кость Котко (Микола Любченко), Євген Коротевич,

211) І. Власовський — »Нарис історії Української Православної Церкви«. Том I-V. Нью-Йорк.
212) І. Огієнко — »Українська Церква« — Прага, 1942.
213) О. Лотоцький — »Автокефалія« — Варшава, 1938.
214) М. Явдась — »Матеріяли до патерика Української Автокефальної Православної Церкви« — Мюнхен, 1951.
215) Митрополит Василь Липківський — »Православна Христова Церква Українського Народу«.
216) Dr. Lew Mydlowsky — "Bolschevist Persecution of Church and Religion in the Ukraine. 1917-1957" — London, 1958.
217) М. Міллер — »Знищення Православної Церкви большевиками« — Український збірник. Книга 10. Мюнхен, 1957.
218) Н. Полонська-Василенко — »Особливості Української Православної Церкви« — Український збірник. Книга 14. Мюнхен, 1958.
219) Dr. Lew Mydlowsky — "Vervolgung der Kirche in der Ukraine. Russischer Kolonialismus in der Ukraine" — Berichte und Documente. München, 1962.
220) »Енциклопедія Українознавства« — Том I, книги 1, 2, 3. Том II, книги 1, 2, 3, 4 та за власними матеріялами автора.

Гордій Коцюба, І. Каляник, Іван Лакиза, Іван Ле, Михайло Лебединець, П. Лісовий, Аркадій Любченко, Микола Марфісвич, І. Микитенко, Яків Мамонтов, Терень Масенко, Андрій Музичка, Василь Лисик, Андрій Михайлюк, І. Маловічко, Іван Момот, Дмитро Могилянський (Дмитро Тась), Лада Могилянська, Михайло Майський, Василь Нефелін, Л. Недоля, Тодось Осьмачка, Г. Орлівна, Г. Піддубний, Пантелеймон Педа, Сергій Пилипенко, Валер'ян Поліщук, Валер'ян Підмогильний, Євген Плужник, Борис Навроцький, Люціяна Піонтек, Яків Савченко, Микола Скуба, Володимир Свідзінський, Михайло Семенко, Іван Сененко, Семен Скляренко, Олекса Слісаренко, Олександер Соколовський, Мирослав Сопілка, Зінаїда Тулуб, І. Ткачук, Наталія Романович-Ткаченко, Агата Турчинська, Борис Тенета (Гурій), Микола Терещенко, Дмитро Фальківський (Левчук), Павло Филипович, М. Філянський, Микола Хвильовий (Фітільов), Гнат Хоткевич, Василь Худяк, Григорій Чупринка, Леонід Чернов (Мирошниченко), В. Чигирин, Д. Чепурний, Василь Чернявський, Антін Шмигельський, Ґео Шкурупій, Олесь Ясний, В. Ярошенко, Г. Яковенко, Михайло Яловий.[221], [222], [223], [224], [225], [226], [227], [228].

Звичайно, ми перерахували не всіх репресованих письменників. О. Калиник подає такі цифрові дані по роках про українських письменників, які »замовкли«, згідно совєтських показників і закордонних публікацій: 1921 — I, 1922 — 1, 1924 — 2, 1925 — 7, 1926 — 2, 1927 — 5, 1928 — 7, 1929 — 25, 1930 — 82, 1931 — 47, 1932 — 45, 1933 — 20, 1934 — 31, 1935 — 14, 1936 — 12, 1937 — 6, 1938 — 8, 1939 — 5, 1940 — 4, 1941 — 11, — *отже, разом 335 письменників та поетів.* Коли до цього додати 10 письменників, репресованих у рр. 1942-1949, та *95*, які виеміґрували, то *кількість репресованих письменників зростає до 440 осіб.*[229]

221) С. Николишин — »Культурна політика большевиків й український культурний процес« — На чужині, 1947.
222) С. Николишин — »Націоналізм у літературі на Східніх Українських Землях« — На чужині, 1947.
223) М. Гальчук — »Літературне життя в підсовєтській Україні« — Видання СУМ. Мюнхен-Париж, 1952.
224) »Енциклопедія Українознавства«. Том I. Книги 1, 2, 3. Том II. Книги 1, 2, 3, 4, 5, 6.
225) »Українська Радянська Енциклопедія«. Томи 1-17.
226) »Українські письменники«. 1-5. Київ, 1962-1965.
227) »Письменники Рамянської України« — Київ, 1966.
228) Микола Глобенко — »Література й терор« — »Визвольний Шлях« ч. 6 за 1955 р.
229) О. Колиник — »Терор в Україні за Скрипника« — Збірник СВУ-СУМ. Книга 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

Цікаво, що найбільше репресованих творців української літератури припадає на роки ліквідації СВУ, а саме 1929, 1930, 1931, 1932, далі на роки 1934, 1935, 1936, 1938 та 1941.

За Глобенком, із 1933 до 1941 р. в УССР зникло біля 100 письменників.[230]

Як бачимо, Москва не погано попрацювала над знищенням не лише наукових українських сил, але приложила свою руку й до української літератури. Останніми часами (рр. 1935-1941) досить було бути українським письменником, навіть комуністом, щоб викликати підозріння Москви.

Треба зазначити, що коли таких старших письменників та поетів, як, наприклад, Панаса Мирного, Степана Васильченка, Любов Яновську, Кесаря Білиловського, Христю Алчевську, большевики нищили непомітно, різними дрібними знущаннями та злиднями, то молодшу ґенерацію письменників вони просто розстрілювали або нищили по в'язницях і концтаборах.

230) Микола Глобенко — »Література й терор« — »Визвольний Шлях« ч. 6 за 1955 р.

V. СПАДКОЄМЦІ СВУ

Жахливі були втрати, понесені українським народом у зв'язку із процесом СВУ. Але ні сам процес, ні масові втрати під час та після нього не були й не могли бути розгромом ідей СВУ, а тим більше невмиручої ідеї визволення українського народу з-під московської окупації.

Перш за все, виарештувати всіх членів СВУ-СУМ, чи навіть всіх провідних діячів цих організацій, органам НКВД не вдалося. Певна частина членів СВУ-СУМ була так глибоко законспірована, що навіть і сьогодні ми не знаємо десяток імен провідних діячів СВУ та СУМ.

У споминах Н. Павлушкової згадується, як про провідних діячів СВУ, про академіків Агатангела Кримского, Данила Багалія, Костянтина Воблого, професора Василя Виноградова, про якогось дуже визначного поета України, мабуть, Максима Рильського, про високої ранґи військового, професора однієї військової школи, відомого письменника Григорія Косинку, відомого співака Михайла Донця, найвидатнішого українського артиста Миколу Садовського, мистецтвознавця Петра Руліна, видатного господарника М. Синюка (Синякова), кооператорів Передерія, Вотвинського, Дмитра Коліуха, членів СВУ та СУМ-у Каранду, Гризла, Шевчука, Рябченка, Шопина, Дельвига, Крутька та інших.[231]

Ми могли б навести ще десятки імен членів СВУ та СУМ, але з цілком зрозумілих причин ще і сьогодні не маємо права опублікувати їх прізвища.

Треба також не забувати, що досить значна частина членів СВУ-СУМ-у не перейшла на гурткову систему й залишилася у п'ятках, які не були пов'язані ні з центром, ні з іншими п'ятками.

Цікаво, що під час другої світової війни та німецької окупації України, як авторові цих рядків, так й іншим українським діячам визвольного руху, приходилося не раз зустрічатися із членами СВУ-СУМ-у.

Так, наприклад, Я. Шумелда пише: »У своєму поході організаційні кадри, що посувались зі заходу на схід . . . , зустрічали на Наддніпрянщині місцевих членів ОУН, членів СВУ, УВО, БУД«.[232]

231) Наталя Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« — Збірник СВУ-СУМ. Книга 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

Я. Гайвас згадує, »що в часі процесу й після нього в Україні, знову ж здебільшого в колах інтеліґенції й культурних робітників, тут і там виникли гуртки СВУ. Ці гуртки, не маючи централі, виявляли не раз навіть довшу діяльність, аж поки їх большевики не розгромили, або вони з інших причин не завмерли«.[233]

Він також підтверджує те, про що ми писали вже вище: »В терені (під час совєтського панування) існували групи самостійників, що називали себе СВУ, які, одначе, за нашими відомостями з так званим центром СВУ зв'язку не мали«.[234]

Дуже цікаво, що у З'їзді Українських Самостійників у Києві, що відбувся 14-15 серпня 1942 року, під час німецької окупації України, брали участь делеґати гуртків СВУ й СУМ. Про це Гайвас пише так: »У ньому, побіч членів ОУН, узяли участь різні представники інших, колись діючих, самостійницьких, протибольшевицьких організацій. З таких організацій були заступлені повстанські осередки, гуртки СВУ, СУМ«.[235]

Про зустрічі із членами СВУ, які працювали після розгрому СВУ в 1929-1930 рр., повідомляли у своїх працях чи в розмовах зі мною С. Підгайний,[236] Степан Підкова,[237] Ю. Бойко, Д. Соловей,[238] О. Калиник, А. Буряк, В. Наддніпрянець і ціла низка інших осіб.

У свій час Головна Управа СВУ на чужині зібрала досить значний матеріял про діяльність СВУ-СУМ-у в Україні, при чому як до, так і після процесу, від членів СВУ та СУМ, які живуть досі у різних країнах вільного світу.

Але важливе не те скільки, в яких містах і селах України, існувало організацій СВУ, після розгрому СВУ в 1929-1930 рр., наскільки численні вони були, важливе те, що ідеї СВУ жили в українському народі і проявлялися то під час селянських повстань, про які ми будемо писати далі, то в

232) Я. Шумелда — »Похід ОУН на Схід« — Збірник ОУН. На чужині, 1953.
233) Я. Гайвас — »Переломовий рік« — Збірник ОУН. На чужині, 1953.
234) Як вище.
235) Як вище.
236) С. Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941. В-во »Прометей«, 1947.
237) С. Підкова — »До історії Спілки Визволення України« — Збірник СВУ. Книга 1. Мюнхен, 1953.
238) Д. Соловей — »Ґолґота України« — Вінніпеґ, 1953.

*організаціях, які НКВД розгромив пізніше, то в думках, ідеях, сподіваннях, які жили серед наукових, інтелектуальних, письменницьких, студентських, селянських, військових і робітничих кіл України аж до 1942 року.**

Сила й успіх руху СВУ були не в її організаційних досягненнях — створені мережі осередків СВУ-СУМ-у, а полягали в тому що СВУ ідейно охопила всі прошарки української людности, починаючи від широких кіл української інтеліґенції, свідомого українського селянства та робітництва й кінчаючи навіть певними колами просовєтської або комуністичної інтеліґенції та півінтеліґенції.

Отже, під час ліквідації СВУ-СУМ совєтська окупаційна влада, комуністична партія та органи ҐПУ-НКВД стояли перед надзвичайно важкою проблемою: треба було боротися із практично невловимими ворогами. Боротьба йшла не зі сотнями чи тисячами членів СВУ, яким можна було б за допомогою провокації довести їх участь у підпільній організації, а з усім українським народом. Масові арешти, що були проведені в 1929-1930 рр., а потім продовжувалися до 1941 року, в роках після війни й ведуться ще й досі, ставили і ставлять своїм завданням знищити всі так звані »націоналістичні елементи«. По містах для цих арештів часто єдиною причиною було вживання української мови. Але ж не можна було за цією ознакою виарештувати все українське селянство, яке іншої мови, крім української, не знало. Ці масові арешти були власне найкращим доказом сили духу СВУ-СУМ, найкращим доказом живучости української національної ідеї.

Звичайно, аж ніяк не можна не дооцінювати жахливого значення розгрому СВУ-СУМ-у, Української Автокефальної Православної Церкви, Української Академії Наук, українських наукових, культурних, економічних установ, арештів сотень тисяч української ітеліґенції.

Москві, на жаль, із допомогою українських комуністів, пощастило ще раз нанести важкий удар українському народові, ще раз позбавити його своєї політичної й духової еліти.

*) До речі, ідеї СВУ живуть і досі в УССР, як це видно з новіших матеріялів, що ми їх одержали з батьківщини (дивися останні праці Чорновола, Дзюби, Мороза, Світличного та інших).

VI. РОЗГРОМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ТА ЙОГО ОПІР У 1929-1941 РР.

Москва у рр. 1929-1930 нанесла страшний удар українському народові. В ці роки було виарештовано або стероризовано майже всю національну еліту українського народу, про яку ми писали в попередньому розділі, при чому не лише в таких культурних центрах, як Київ, Харків, Одеса, Дніпропетрівське, але по всіх губерніяльних містах, у містах повітових і навіть по селах.

Але залишилася ще одна сила, яка без огляду на всі важкі втрати, продовжувала здійснювати опір московському окупантові в Україні. Це було українське селянство.

Велетенська праця, пророблена в часи Української Національної Революції, в часи української державности, в часи українського національно-культурного ренесансу рр. 1917-1930, праця СВУ-СУМ, УАПЦ, сотень тисяч української інтеліґенції не пропала марно.

Українське селянство, котре зміцнилося духовно, національно й економічно, уявляло зі себе велетенську силу, яка протиставила себе московському окупаційному режимові та комуністичній ідеології. Це дуже добре розуміли, як керівники російської комуністичної партії, так і місцеві українські комуністи. Без перемоги над українським селянством неможлива була перемога Москви над Україною, перемога комуністичної системи.

Провідники комуністичної партії завжди із презирством і ненавистю ставилися до селянства, зокрема в Україні, як до оплоту буржуазної та національної стихії. *Включити українське селянство до комуністичної системи шляхом переконання, аґітації, пропаґанди, було неможливо. Отже, Москва стояла перед проблемою або уступити перед цією стихією, або зломити її спротив будь-якими заходами.*

ЦК ВКП(б), на жаль, не без допомоги українських комуністів, опрацював і перевів в життя жахливий, нелюдський, а дійсно сатанинський плян зламання цього спротиву, не лише шляхом примусової колективізації сільського господарства, тобто ожебрачення українського селянства, але і шляхом фізичного знищення мільйонів української людности.

Про колективізацію та штучний голод в Україні у рр. 1930-1933 писалось уже дуже багато.* Не є завданням нашої праці зупинятися тут докладно над усіми жахами примусової колективізації та так званого голоду ім. Сталіна. Зробимо лише коротенькі підсумки.

В наслідок примусової колективізації та шаленого терору, в рр. 1930-1933 було майже повністю ліквідовано приватновласницьке сільське господарство в Україні. Всю без винятку землю було забрано від українського селянства, забрано було в селян усі засоби виробництва, майже всю худобу, селянство було перетворене в найжалюгідніших рабів держави.

Внаслідок штучного голоду, було фізично знищено не менше 5 мільйонів української людности. Різні дослідники наслідків голоду та терору в Україні подають неоднакові втрати людности.

Так, наприклад, проф. В. Кубійович в »Енциклопедії Українознавства« пише, що від голоду в УССР загинуло 2,5 мільйона людей, від репресій — 1 мільйон, заслано — 2-3 мілн., а разом втрати української людности дорівнюють 5-7 мільйонам.[239]

Більшість дослідників уважає, що кількість померлих від голоду значно більша.

Т. Сосновий у добре обґрунтованій праці »Правда про голод на Україні в 1932-1933 рр.« обраховує нестачу людности в Україні між двома переписами в 7,5 мільйона.[240]

Дуже серйозний та совісний дослідник совєтської окупації України Д. Соловей говорить, що втрати української людности досягли 6 міл. людей.[241]

Російський еміґрант Н. С. Тімошев уважає, що лише від голоду загинуло біля 3 міл. українців.[242]

Польський дослідник Ст. Скшипек каже, що в рр. 1932-1933 вмерло від голоду 2,5 міл. українців, знищено було, як куркулів 1,2 міл.[243]

В. Г. Чемберлен, М. Приходько подають, що від голоду

*) Дивися список літератури.
239) В. Кубійович — »Рух людности« — »Енциклопедія Українознавства«. Том I. Книга 1. Менхен-Нью-Йорк, 1949.
240) Т. Сосновий — »Правда про голод на Україні в 1932-1933 рр.« — »Українські Вісті« ч. 10-11 за 2-5/II 1950 р. Новий Ульм.
241) Д. Соловей — »Голґота України« — Вінніпеґ, 1953.
242) Н. С. Тимошев — »Обречена ли Россия?« — »Новый Журнал«, книга 17 за 1947 р.
243) "Przegląd Polski" — 7, 1948.

загинуло 15% людности України, К. Меннінґ оцінює втрати від голоду у 10% сільської людности.[244]

С. Шварц стверджує, що від голоду в СССР загинуло 7-8 міл. осіб, але добре відомо, що левина частина померлих від голоду припадала саме на Україну.[245]

Ю. Горліс-Горський у своїй праці »Ave dictator« твердить, що на кінець 1932 р. з України було вислано лише на північ СССР 2,4 міл. осіб, у тому числі жінки та діти, при чому всі вислані з України діти до 8-9 років загинули від холоду та голоду.[246]

Один із видатних дослідників змін у складі людности України під совєтами, проф. Т. С., обчислює втрати людности в Україні внаслідок голоду та терору на 10,3 мільйона осіб.[247]

Україна вмирала. Це були жахливі часи. Совєтська влада заборонила допомагати голодним, опухлим від голоду селянам, які добиралися до міст. Люди божеволіли, кінчали життя самогубством. траплялися випадки людоїдства. Ніколи не було нічого подібного в історії України. Взагалі чи було щось подібне в історії людства? ! ![248], [249], [250], [251]

Не слід думати, що українське селянство помирало мовчки, без спротиву. В українській еміґраційній літературі дуже недостатньо висвітлено боротьбу нашого народу в цих роках.

Дуже багато матеріялів про цей спротив є в совєтських архівах, дещо проривалося на сторінки тогочасної совєтської преси й навіть віддзеркалене в історичних працях, пропаґандивній та художній совєтській літературі. Є цінні художні твори на цю тему в еміґрантській літературі (Осьмачка, Гуменна та інші).

Зрозуміло, що в совєтській пресі та літературі цей період висвітлено у кривому люстрі, під кутом зору комуністичної ідеології. Там цей період висвітлюється під кутом зору »переможної побудови соціялізму«, »ліквідації куркуля, як

244) Цитую за В. Маркусем — »Голод« — »Енциклопедія Українознавства«. Том II. Книга 2. Париж-Нью-Йорк, 1955-1957.
245) С. Шварц — »Демографическое лицо России« — »Новый Журнал«. книга 8 за 1944 р.
246) Ю. Горліс-Горський — "Ave dictator!" — Українське в-во, Львів, 1941.
247) Проф. Т. С. — »Зміни у складі населення під совєтами« — »Народня Воля« ч. 19-32 за 1950 р.
248) Д. Соловей — »Голґота України« — Вінніпеґ, 1953.
249) "The Black Deeds of the Kremlin" — A white book. Toronto, 1953.
250) Г. Сова — »Голод в Україні 1933 р.« — Мюнхен, 1948.
251) О. Калинник — »Що несе зі собою комунізм?« — Мюнхен, 1954.

кляси«, »боротьби з бандитизмом« тощо. Але навіть із цієї »літератури« можна вичитати, яку жорстоку, безкомпромісову боротьбу вів тоді обезголовлений та обезкровлений український нарід із московським окупантом.

Першою фазою цієї боротьби був спротив колективізації, зокрема *запеклий саботаж усіх розпоряджень* совєтської *влади, що до підвищення врожайности сільського господарства та збільшення здачі державі харчових продуктів і* с.-г. *сировини.*

Внаслідок спротиву українського селянства, значно зменшилася засівна площа, катастрофічно зменшувалися здавання с.-г. продуктів до державної комори. Перед СССР постала загроза не лише зменшення чи навіть повного вичерпання харчових та інших с.-г. резервів, які накопичувалися на випадок війни, але навіть проблема безперебійного постачання харчовими продуктами міст Росії. Українське селянство засівало стільки земельної площі, скільки було потрібно для прохарчування себе та постачання (продажу) с.-г. продуктів українським містам.

На це совєтська влада відповідала підсиленням колективізації, із запровадженням при цьому драстичних заходів, включаючи надзвичайні податки, відбирання майна, землі, харчових резервів і навіть звичайний, нічим не прикритий терор.

Не лише так звані куркульські, але просто заможні та напівзаможні селянські господарства обкладалися непосильними контрибуціями (так званий »плян до двору«), розпочалося масове виселення так званих куркулів та середняків на північ Росії, до Казахстану, Сибіру, при чому це виселення супроводилося жахливим терором і знищенням не лише дорослих, але й дітей.

Підсилення колективізації та совєтський червоний терор викликали цілу низку відтвертих виступів проти совєтської влади в цілому та її аґентів на місцях.

Ці виступи можна клясифікувати в наступний спосіб:

1. *Ліквідація* примусово створених ТСОЗ'ів (Товариство сумісної обрібки землі) та колгоспів вже за кілька днів після їх створення. Селяни забирали назад до своїх дворів примусово стягнений від них до колгоспу с.-г. інвентар, відбирали назад коней та іншу худобу. В цих акціях спочатку брала участь вся людність даного села чи сіл. Оскільки органи совєтської влади на такі акції селян відповідали терором проти

голів родини й дорослих чоловіків, арештовуючи їх та висилаючи за межі України, пізніше ліквідацію ТСОЗ'ів і колгоспів провадили переважно жінки. Такі жіночі заворушення чи так звані *»бабські бунти«* відбувалися в усіх без вийнятку областях України й описані не раз в еміґраційній та совєтській літературі.

2. *Заховування збіжжя* та інших с.-г. продуктів від органів влади, колгоспного керівництва в підземних сховищах по власних дворах, садках, городах, або на полі та по лісах. Совєтська преса та совєтська статистика у свій час подавали відомості, що в такий спосіб було заховано від совєтських продовольчих органів сотні тисяч пудів хліба та інш. с.-г. продуктів. Так, наприклад, за В. Голубничим, у 1930 році із врожаю 23,1 міл. тонн Москва могла стягнути з України лише 7,7 міл. тонн хліба. В 1931 році з 18,3 міл. тонн хліба 30-40% його було втрачено при збиранні. В 1932 р. із врожаю 13,4 — 14,7 міл. тонн було втрачено 40-50%.[252]

Звичайно, не всі згадані вище мільйони пудів були заховані селянами. Маса хліба загинула на пні, внаслідок вищезгаданого саботажу української людности або внаслідок надзвичайної безгосподарности, що панувала тоді в колгоспах.

3. *Масовий забій* великої та дрібної худоби, аби вона не попала до ТСОЗ'ів та колгоспів. Так, наприклад, Я. Шумелда у своїй праці »Від Маркса до Маленкова« подає за Шварцем такі відомості: в липні 1928 року на території СССР було 33,5 міл. коней, 70,5 міл. рогатої худоби, 26 міл. свиней, 146,7 міл. овець та кіз. У липні 1934 року було лише 15,6 міл. коней, 40,7 міл. рогатої худоби, 17,4 міл. свиней 51,9 міл. овець та кіз.[253]

4. *Псування* с.-г. *інвентаря,* палення господарських будов і навіть хат. Голубничий, за совєтськими матеріялами, подає, що псування машин спостерігалося у 9,6%,[254] але в дійсності псування або нищення с.-г. інвентаря мало масовий характер. Псували не лише машини, але плуги, рала й навіть дрібний інвентар. До того маса інвентаря гинула вже в ТСОЗ-ах та колгоспах, завдяки безгосподарності.

252) В. Голубничий — »Колективізація сільського господарства« — »Енциклопедія Українознавства«. Том II. Книга 3. Париж-Ню-Йорк, 1959.
253) Я. Шумелда — »Від Маркса до Маленкова« — Париж, 1955. Він посилається на працю H. Schwarz — "Russia Soviet Economy" — New-York, 1951.
254) В. Голубничий — »Колективізація сільського господарства« — »Енциклопедія Українознавства«. Том II. Книга 3. Париж-Нью-Йорк, 1959.

Оскільки натиск на українське селянство з боку органів влади не припинявся, а, навпаки, червоний терор все збільшувався, українська людність перейшла до збройної боротьби з окупантом.

5. *Спочатку ці збройні виступи* проти аґентів совєтської влади на місцях носили неорганізований або напіворганізований характкер.

Українські селянські революціонери (інакше їх назвати, враховуючи тодішню ситуацію, важко) починають запроваджувати акти відплатного індивідуального терору. Майже по всіх українських селах вбивають представників терористичного совєтського апарату членів райпарткомів, райвиконкомів, робітників ҐПУ, міліції, насланих із Росії та з міст України комуністів і комсомольців,[255] активістів із місцевих колгоспів. За офіційними совєтськими даними, лише в 1931 році зареєстровано було в 44% колгоспів напади на активістів,[256] але, власне, не існувало в Україні жодного села, де не були б зареєстровані випадки відплатного терору.

6. *Коли совєтський* терор набрав масового характеру та найжорстокіших форм — виселення не лише поодиноких родин, але цілих сіл, арештування та заслання не тільки »куркулів« та »підкуркульників«, але й незаможників, коли почали викидати масово цілі родини взимку з хат, відбирали поголовно у всієї сільської людности всі продовольчі засоби, включаючи тільки но спечений хліб та тільки но зварену юшку, коли прийшов масовий голод — почались організовані повстання.[257]

У приступній нам літературі ми знайшли відомості про повстання у Гайсинському повіті, в містечку Соборівці, в селах біля Крижополя, Жашкова, Богуслава, Умані, в Рудниці, Голованівській, Первомайській, біля Таращі, Корсуня, в Охтирському та Тростянецькому районах, на Харківщині, в Богодухівському, Великописарівському, Балаклаївському

255) За В. Голубничим, ЦК КП(б)У скерував на села 112.000 партійних робітників (дивися, як вище).
256) Як вище.
257) Як велася колективізація сільського господарства, можуть свідчити, наприклад, такі факти. Голова уряду УССР Влас Чубар ствердив, що цю колективізацію впроваджувано в життя за принципом »іди в колгосп, а коли ні — то на Соловки«. М. Скрипник в одній із промов сказав таке: »Брати більше нічого, вже все забрали під мітлу«. А 30. 1. 1933 р. уряд СССР видав постанову »Про зміцнення колгоспів«, яка дозволяла конфіскувати всю власність та засилати в Сибір усіх селян, котрі відмолялися вступати до колгоспів. Усі вищеподані факти та групування форм спротиву українського селянства спираються також на власних спостереженнях автора і його матеріялах.

районах, на Дніпропетрівщині та інш. Автор був свідком повстань на Одещині та Чернігівщині.

За Підковою »В багатьох місцевостях влада повтікала до великих міст. Селяни почали розбирати колгоспи. В деяких місцевостях були пущені в хід реґулярні частини червоної армії, міліції, війська ҐПУ«.[258]

Ю. Г. Г. повідомляє про повстання в серпні 1930 року на Херсонщині;[259] І. Наддніпрянський — про так зване східньо-подільське повстання навесні 1930 року;[260] Д. Соловей — про повстання на Дніпропетрівщині в 1930 році та повстання під керівництвом Тимофія Камарзина на Полтавщині в 1931 році;[261] Лев Орлигора — про повстання на Богодухівщині Харківської области навесні 1930 року.[262]

Дуже цікаві відомості маємо про великі повстання Рябченка на Чернігівщині, Івана Козлова на Полтавщині та Володимира Бендика на Вінничині й Київщині.

Повстання під проводом Рябченка, на Чернігівщині в 1930 році охопило Городнянський, Синявський та Тупичевський повіти. Рябченко зі своїми найближчими співробітниками, братами Зубами, організував свій штаб у так званій Грим'ячівській дачі, з цього штабу він керував повстанськими загонами в низці повітів Чернігівщини.

Розуміючи, що повстання може успішно розвиватися лише тоді, коли на бік його можна буде притягнути військові частини червоної армії, Рябченко нав'язує контакти з 21-им Чернігівським територіяльним полком. Повстанці плянували зробити напад на Чернігів, звільнити з Чернігівських в'язниць біля 8,000 арештованих селян, приєднати до себе 21-ий полк, захопити резерви зброї цього полку, озброїти ними звільнених селян та селян із чернігівських сіл, роззброїти міліцію, почати військові дії проти менших реґулярних частин червоної армії, потім розгортати повстання далі, охоплюючи ним усю Чернігівщину, а далі й усю Україну.

І дійсно, спочатку повстання розгорталося досить вдало. Частини 21-го полку, що були вислані на боротьбу з повстанцями, перейшли на бік повсталого народу. За наказом з Москви для ліквідації повстання були мобілізовані найвір-

258) Степан Підкова — »До історії Спілки Визволення України« — Збірник СВУ. Книга 1. Мюнхен, 1953.
259) Ю. Горліс-Горський — "Ave dictator!" — Українське видавництво, Львів, 1941.
260) І. Наддніпрянський — »Східньо-подільське повстання« — »Український Прометей« ч. 19 за 8. 5. 1952 р.
261) Д. Соловей — »Голгота України« — Вінніпеґ, 1953.
262) Лев Орлигора — »На суд історії« — Видавництво »Нова Епоха«, 1946.

ніші військові частини зокрема полкова школа 21-го полку, але вона теж приєдналася до повстанців.

Повстання розгорталося далі й далі й набрало, нарешті, таких розмірів, що Москва примушена була вислати для придушення його так звану Московську Пролетарську Дивізію. Під натиском переважаючих сил противника повстанці примушені були відступити у відомі великі чернігівські багна та торфовища урочища Замглай. Тут вони укріпилися й коло трьох тижнів витримували наступ реґулярних військ.

Але, зрозуміло, боротьба була нерівна. Братів Зубів і багато повстанців було забито в боях. Рябченка захопили у полон, а потім знищили.

Після ліквідації повстання почалася відплатна акція, яка характеризувалася нещадним терором. Розстрілювали не лише повстанців, але всіх підозрілих. Тисячі селян із цих районів вислали до концентраційних таборів.[263]

Досить значним повстанням було повстання під керівництвом Івана Козлова, який організував спочатку підпільну селянську організацію, що охопила кілька районів на Полтавщині та Сумщині, а потім розпочала повстання, яке тривало біля двох тижнів. Воно було придушене лише за допомогою спеціяльних військ ҐПУ. У відплатній акції тоді було спалено низку сіл цих районів, а людність багатьох сіл була вислана на північ.

Усіх повстанців було розстріляно, але Козлова помилували й заслали на Соловки. Цікаво, що на слідстві Козлов виправдувався вченням Карла Маркса. Він твердив, що Карл Маркс писав, що краще померти від меча, ніж від голоду. Отже, він боронив селян, бо все одно »хоч так, хоч так, а довелось би померти. То краще померти в бою, ніж голодним рабом«.[264]

Велике повстання було організоване народнім учителем Володимиром Бендиком, який, за твердженням Н. Павлушкової, був провідним членом СВУ.[265]

С. Підгайний пише, що Бендик стояв на чолі »величезного селянського повстання 1930 року, яке від Кам'янця-Подільського поширилося до Вінниці та Києва. Бендик, — як пише Підгайний, — користувався великим авторитетом серед селян і був незламним українським патріотом. Тяжко хворий він закликав усіх »любити свою Батьківщину й ніколи не складати зброї«. Він казав: »Не було ще жодного народу, щоб здобув собі волю без боротьби й без жертв«.[266]

263) В. Скуйбіда — »Пам'яті невідомих. Рябченко й бунт 21-го полку« — »Неділя« ч. 13. за 1951 р., а також власні спомини автора.
264) С. Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941« — В-во »Прометей«, 1947.
265) Н. Павлушкова — »Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді« — Збірник СВУ-СУМ. Книга 2. Нью-Йорк-Мюнхен, 1964.

Зрозуміло, ці повстання в ті часи були засуджені на неминучу невдачу. З одного боку, в боротьбі стояла велика, озброєна до зубів імперія, з величезною армією, ґрандіозним урядовим апаратом, розгалуженою мережею таємної поліції (ҐПУ-НКВД), великою партією та допоміжними для неї організаціями, з другого боку — обеззброєні, напівголодні або цілком голодні, виснажені до краю маси українського селянства. Лише відчай, повна безвихідність становища, а в додатку до цього непоборний людський дух, непереможний дух нації, могли пірвати маси на безнадійну боротьбу.

Це були жахливі роки.

Це були роки, які покрили вічним соромом не лише аранжерів голоду й терору — Російську Комуністичну Партію під проводом Сталіна, Комуністичну Партію Большевиків України під проводом, на жаль, і українських комуністів, але й керівники урядів Західньої Европи, Північної Америки, інтелектуальну еліту всього світу, яка мовчки спостерігала ці жахи й навіть устами деяких своїх представників твердила, що жодного голоду нема, що СССР є найпередовіша та найгуманніша країна світу.

Вмирали цілі села.

На вулицях міст України вмирали сотнями голодні люди. »Чорні ворони« щоночі вивозили з міст українську інтеліґенцію, а вантажні машини — трупи померлих з голоду.

В цей самий час на вулицях, в установах, школах, університетах радіо грало:

»Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышет человек«.

На мітинґах, у пресі, урядових повідомленнях писалося та говорилося про »щасливе життя під сонцем сталінської конституції«, а над Україною лютував нічим не прикритий московсько-комуністичний терор. Україна вмирала.*

266) С. Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941« — В-во »Прометей«, 1947.
*) Докладніше про колективізацію та голод в Україні дивись працю цього Автора: »Геноцид українського народу штучним голодом«, *Шлях Перемоги*«, 1973 р., Мюнхен.

VII. СТАН УКРАЇНИ ПІСЛЯ РОЗГРОМУ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІҐЕНЦІЇ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ПІДПІЛЬНА ПРАЦЯ В ЦІ РОКИ

Ліквідація майже всієї української еліти, десяток тисяч української інтеліґенції та національно-політичного активу української нації, знищення мільйонів українських селян і десяток тисяч українських робітників обезкровили тіло українського народу й ледве не знищили його духу. Зрозуміло, що в ці роки не було жодної можливости для створення чи дії якоїсь підпільної централізованої організації. Вже досвід СВУ-СУМ-у показав, що спроба створення стрункої протисовєтської організації з центром у Києві чи Харкові, периферійними центрами, осередками чи гуртками, якось пов'язаними з центром та між собою, засуджені на невдачу. Не слід забувати, що в ті часи, крім розгалуженого апарату НКВД-ҐПУ, існували в кожній установі, на кожному підприємстві, в навчальних закладах, радгоспах тощо, так звані спеціяльні відділи, які слідкували за кожним кроком кожного совєтського громадянина.

Крім того, ҐПУ-НКВД мало армію секретних співробітників, так званих сексотів, яка нараховувала сотні тисяч осіб. Ці сексоти були по всіх установах, у всіх підприємствах, у всіх навчальних закладах, включаючи середні і нижчі школи, в колгоспах, в управах житлових кооперативів, у професійних, спортивних, літературних організаціях, театрах, серед наукових рібітників, навіть серед професорів та академіків. Деякі совєтські організації, наприклад, »Інтурист«, бюра перекладачів для чужинців, тощо, складалися виключно із секретних співробітників ҐПУ-НКВД.[267] У ті часи появилася знаменна анекдота, яка, на жаль, дуже добре характеризувала тодішню совєтську дійсність:

»Два приятелі розмовляють на різні теми щоденного совєтського життя, уникаючи будь-яких політичних тем. Нарешті, один звертається до другого: »Чого ти такий замислений увесь час? Про що ти так напружено думаєш?«. А другий відповідає: »Я думаю, хто з нас сексот«.

267) Дивися, наприклад, "The Penkowskyj Papers" — New-York, 1965. Німецьке видання — Penkowskij Oleg — "Geheime Aufzeichnungen. Aus dem Englischen von Otto Merk Droemerische Verlaganstalt, München.

Це анекдота, але одночасно з тим дещо із жахливої дійсности.

Більшість читачів знає про систему нищення української людности в концентраційних таборах СССР. На цю тему писалося досить багато, починаючи від споминів і кінчаючи науковими розвідками. Подаємо лише деякі відомості, які мають ілюструвати наші твердження про вийнятково важкі умови для підпільної праці в Україні.

Б. Яковлев у великій праці »Концентрационные лагеря в СССР« подає докладний матеріял про цю відому тепер у всьому світі машину нищення та терору совєтської імперії.

У цій праці він нараховує в СССР 225 концентраційних таборів, із них майже кожен мав десятки таборових відділів та пунктів. *Отже, мережа таборів практично нараховувала не менше 2,000 таких млинів смерти.* Наприклад, Воркута мала 17 таборових відділів, 2 пункти, центральну в'язницю, санітарне містечко та табір 1-го кілометру. Салехарад мав 5 відділів та десятки колоній. Саранск-Потьма мала 19 таборових пунктів. Усть-Вымь — 22 таборові пункти.[268]

До концентраційних таборів засилали не тисячі, не сотні тисяч, а мільйони людей

А Уралов у своїй праці »Stalin an der Macht« подає таку кількість ув'язнених в СССР у роках 1922-1941: у 1922 р. — 6.000, у 1927 — 140.000, у 1930 — 1.500.000, у 1932 р. — 2.500.000, у 1936 р. — 6.500.000, у 1933 р. — 11.500.000, у 1941 р. — 13.500.000.[269]

В. Кравченко подає, що в 1938 р. в концентраційних таборах та в'язницях СССР було замкнено 15.000.000 осіб.[270]

С. Шварц твердить, що в 1939 р. в концентраційних таборах СССР було 10.000.000 осіб.[271]

О. С. Пфейфер у своїй книжці про Сибір уважає, що в 1935 р. в концентраційних таборах Совєтського Союзу було від 5 до 6 мільйонів в'язнів.[272]

Левину частину в'язнів концентраційних таборів становили українці. О. Калиник уважає, що 39% усіх ув'язнених були українські політичні в'язні[273]).

268) В. Яковлев (при участи А. Вурцова) — »Концентрационные лагеря в СССР« — Мюнхен, 1955.
269) A. Uralow — "Stalin an der Macht".
270) W. Krawtschenko — "I ai choisi la liberté" — Paris.
271) S. Schwarz — "Les ouvries en Union Sowietique" — Paris.
272) O. C. Pfeiffer — "Sibirien" — Safari-Verlag. Berlin, 1952
273) О. Калиник — »Концентраційні табори в СССР« — »Український Самостійник« ч. 11. Мюнхен, 1952.

А. Мікулін у своїй праці »Концентраційні табори в Совєтському Союзі« пише що в переходовому таборі Котласі лише за 2 дні пройшло 7,000 в'язнів, із них 75% українців, грузинів, вірменів та інших не-росіян. Через два тижні до цього табору надіслали 18.000 в'язнів, з них 13.000 українців.[274]

В. Косик у добре обґрунтованій праці про концентраційні табори СССР твердить, що 80-90% усіх ув'язнених належали до українців, білорусів, грузинів, вірменів та інших не-росіян. За його розрахунками, на долю українців припадало 45-50%[274]

На підставі наведених вище даних можна без перебільшення твердити, що в концентраційних таборах СССР у рр. 1930-1940 було ув'язнено біля 5,000,000 українців із різних соціяльних та професійних прошарків людности. Отже більше ніж одна десята населення України сиділа в концентраційних таборах. Не менше 1,000,000 українців, з того тисячі української ітеліґенції та фахівців, втекли поза межі України (в інші республіки СССР), побоюючись, і то не безпідставно, переслідувань на Рідних Землях. Решта української інтеліґенції, фахівці, навіть звичайні національно свідомі українські робітники та селяни були під постійним наглядом органів НКВД-ҐПУ.

Нижче ми наводимо виключно цікавий, цілком таємний циркуляр (обіжник) ҐПУ, котрий найкраще характеризує те, як стояла справа з наглядом над усіми »політично-неблагонадійними« та »соціяльно-чужими« особами в СССР, а цими »політично-неблагонадійними« та »соціяльно-чужими« були майже всі українці.

Приводимо цей обіжник без змін, у російській мові, як він був виданий:

Совершенно-секретно.
Шифровано код »Интернационал«.
Февраль м-ц 1924 года.

Всем Р. Р. Лубенского Округа
Чернуховский район, тов. *Шаревскому.*

В целях повсеместного упорядочения учета и надлежащего вместе с тем наблюдения за политически-неблагонадежными и социально-чуждыми элементами населения, — ОГПУ-УССР предложило Окротделам в месячный срок за-

274) А. Мікулін — »Концентраційні табори в Совєтському Союзі«, 1958, а також Wolodymyr Kosyk — "Konzentrationslager in der Sowietunion" — Sbirnyk "Russischer Kolonialismus in der Ukraine". München, 1962.

кончить оформление дел на поднадзорных К. Р.* с таким расчетом, чтобы этим учетом были охвачены все категории поднадзорных, согласно прилагаемой схемы.

А). Политические партии, организации и союзы

1. Все бывшие члены дореволюционных политических партий.
2. Все бывшие члены монархических союзов и организаций (черносотенцы).
3. Все бывшие члены союза хлебопашцев-собственников (времен Центральной Рады на Украине).
4. Все бывшие дворяне и титулованные особы старой аристократии.
5. Все бывшие члены молодежных организаций (бой-скаутов и т. д.).
6. *Все националисты всех мастей и оттенков.*

Б). Сотрудники и служащие активной службы царизма

1) *Чины быв. министерства внутренних дел:* все чины охранки, жандармерии и полиции, тайные агенты охранки и полиции. Все чины пограничного корпуса жандармов и т. д.
2) *Чины быв. министерства юстиции:* члены окружных и губернских судов, присяжные заседатели, прокуроры всех рангов, мировые судьи и следователи, судебные исполнители, земские начальники и т. д.
3) Весь без исключения офицерский и командный состав бывшей царской армии и флота.

В) Скрытые враги советской власти

1) Весь бывший офицерский, командный и рядовой состав белых движений и *армий украинских петлюровских формаций, разных повстанческих отрядов и банд, которые выступали активно против советской власти, не исключая при этом и лиц, амнистированых советской властью.*
2) *Все те, кто находился на гражданской службе учреждений и местных управлений, белых правительств, армий, Украинской Центральной Рады, гетманской державной варты и т. д.*
3) *Все служители религиозных культов: архиереи, священ-*

*) К. Р. — контрреволюціонери.

ники, ксендзы, раввины, диаконы, церковные старосты, регенты и т. д.

4) Все бывшие купцы, торговцы т. зв. нэпманы.
5) Все бывшие помещики, крупные арендаторы, зажиточные крестьяне (применявшие в прошлом наёмный труд), крупные кустари и хозяева промышленных предприятий и производств.
6) Все лица, у коих кто либо из близких и до настоящего времени находится на нелегальном положении или же продолжает вооруженную борьбу против советской власти в рядах антисоветских банд.
7) Все иностранцы вне зависимости от их подданства.
8) *Все те, у кого имеются родственники или же знакомые заграницей.*
9) *Все принадлежащие к религиозным сектам и общинам* (особенно *иметь в виду баптистов).*
10) *Все ученые и специалисты старой школы,* особенно те из них, у которых остается и до сего дня неясным политическое лицо.
11) Все лица, судившиеся ранее или же заподозренные в контрабанде и шпионаже и т. д.

Для успешного выполнения в срок этого важного государственного задания, в помощь райрезидентам нами будут командированы на периферию специально-уполномоченные Окротдела, от которых Вы и получите все дополнительно-необходимые инструкции и указания на местах. Таким уполномоченным на Сенчанский, Волчанский, Чернухский и Тарандийский районы Лубенского округа нами назначен начальник КРОнашого Окротдела ОГПУ тов. Жуков. О ходе работ информируйте нас еженедельно.

Нач. Лубенского Окр. Отд. ОГПУ
(Двианинов)

Нач. КРО Окр. Отд. (Жуков)
Нач. Учосо Окр. Отд. (Скрипник).[275]

Отже наглядові підлягали, крім інших категорій,

А 6. *Всі націоналісти всіх мастей та відтінків.*

В 1. Увесь бувший офіцерський командний та *рядовий* склад білих рухів й армій українських петлюрівських формацій, різних повстанських відділів та загонів, котрі виступали активно проти совєтської влади, не виключаючи при цьому й осіб, амнестованих владою.

В 2. Всі ті, хто був на цивільній службі установ і місцевих управлінь білих урядів, армій, Української Центральної Ради, гетьманської державної варти і т. д.

В 3. Всі особи релігійних культів: архиереї, священики, ксьондзи, рабини, диякони, церковні старости, реґенти, монахи й т. д.

В 8. Всі ті, в кого є за кордоном родичі та знайомі.

В 10. Всі вчені та фахівці старої школи, зокрема ті з них, у яких політичне обличчя залишилося для совєтських органів неясним.

Отже, наглядові підлягали не лише старшини українських армій, але і звичайні вояки, всі хто працював в українських установах чи організаціях під час Української Національної Революції.

А хто з українців не брав участи в українській армії, або не працював в українських установах чи організаціях?

А хто з українських учених, навіть хто зі звичайних учителів, аґрономів, лікарів у той час не належав до фахівців »старої школи«?

Совєтські ВУЗ-и почали працювати більш-менш нормально лише в 1921 році, отже, перші випускники їх могли бути лише в 1925-1926 рр.

Нарешті, коли б якогось українця за цією інструкцією не можна було б зарахувати до однієї з вищезгаданих категорій, то кожного національно свідомого члена нашого народу можна було занести до рубрики »Всі націоналісти всіх мастей та відтінків«.

Так воно й було в дійсності. Вистачало, щоб освічений українець, тобто не селянин, постійно розмовляв своєю рідною мовою, і його вже зараховували до »націоналістів« та тримали під надзвичайно уважним доглядом.

Автор цієї праці був сам свідком того, що українські студенти та наукові робітники розмовляли в установах і навчальних закладах поганою російською мовою, й лише науковці-жиди користувалися можливістю говорити по-українському, бо їм було важко закинути »український націоналізм«.

Директор установи, в якій працював автор цієї праці, комуніст, але свідомий українець, не раз попереджував автора: »Товаришу, українізаційний курс закінчився, треба перехо-

275) Подано із праці П. Лиха — »Советская власть на местах« — Український збірник. Книга 8. Мюнхен, 1957.

дити на російську мову, бо можуть бути неприємності«. Він же добре знав про »Категорію А 6«.

Семен Підгайний оповідає, як один із його слідчих говорив: »Не треба розшукувати українських націоналістів, досить узяти передплатників журналів »Україна«, »Життя й революція«, »Проліт-фронт«, »Літературний Ярмарок« — і я без вагання заарештовую їх, бо всі вони — націоналісти«.[276] Власне передплатник кожного українського часопису розглядався, як націоналіст.

А врешті-решт, коли б не вистачило цих пунктів, то був один не офіційний, але дуже розповсюджений »пункт«: »Була б людина, а »дело« можна завжди пришити«.

У країні, де не було жодних нормальних законів, нормального права, де органи НКВД-ҐПУ були одночасно слідчими, судовими та органами покарання, де вони виконували ролю також прокурорського нагляду, де взагалі не існувало судового процесу, справа могла бути створена для кожної людини.

Кожна людина могла бути заарештована, засуджена, а частіше без суду знищена, або заслана до концентраційного табору, й що так дійсно було, свідчать наведені нами вище числа в'язнів в концентраційних таборах.

У таких умовах лише божевільний або самогубець міг рішатися на створення якогось протисовєтського руху, чи брати участь у ньому. Але головне було зовсім не це. Навіть у таких жахливих умовах знаходилися люди, які пробували організовувати опір московському окупантові. Знаходилися герої непереможного людського духу, які говорили »Contra spem spero«.

Трагедія полягала в тому, що коли в умовах нормальної держави, навіть держави тоталітарного типу, як, наприклад, Німеччини за часів Гітлера, вже не кажучи про демократичні держави Сходу чи Заходу, така людина-герой могла розраховувати, що принаймні перед смертю на шибениці його голос хтось почує, його справа набере хоч якогось розголосу, то в СССР це було виключене.

Після процесу СВУ ми не знаємо до післявоєнного часу жодного публічного процесу над українськими політичними організаціями в СССР.

Ми розуміємо, подивляємо і прославляємо героїчну боротьбу різних революціонерів різних країн, зокрема українських революціонерів за часів царського режиму в Україні, борців УВО, ОУН у Польщі.

276) Семен Підгайний — »Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941«. В-во »Прометей«, 1947.

Такі прізвища, як Байди Вишневецького, Петра Кальнишевського, Тараса Шевченка, Софії Перовської, Дмитра Лизогуба, Миколи Кибальчича, Ольги Басараб, Василя Біласа, Дмитра Данилишина, Миколи Лемика, Степана Бандери й сотень інших, безумовно навіки ввійшли в історію боротьби проти тиранії, боротьби за волю людини та волю народів.

Їх імена й імена їм подібних у свій час прогриміли не лише по всій Україні, але й по цілому світу. Їх дії, їх боротьба поривали тисячі й сотні тисяч людей на дальший змаг.

А хто міг знати ім'я героїв підпільної боротьби в підсовєтській Україні, крім найближчих родичів та знайомих? Хто міг почути їх голос?

Таких самовідданих героїв таємно вночі схоплювали в їхніх мешканнях, садовили до казематів НКВД-ҐПУ чи наглухо замкнених в'язниць, цілком ізольованих від світу. Над ними не провадили жодних судових процесів, після жахливих тортур, які називалися слідством, їх забивали пострілами в потилицю або засилали до концентраційних таборів Півночі чи Сибіру без права переписки, без права подати про себе хоч якусь найменшу вістку у вільний світ.

Їх думки, їх ідеї були знищувані в зародку, вони ніколи не могли пробитись у вільний світ.

Слабіші морально, а іноді, під невимовно жахливими тортурами, навіть сильні духом, мусили, крім того, на слідстві викривати всіх своїх однодумців, або навіть писати свідчення проти ні в чому невинних, не пов'язаних із даною організацією своїх земляків.

Дійсно, в таких умовах створення будь-якої організації було б безумством одчайдушних або провокацією.

І все ж, як ми вже писали, спроби створення протисовєтських організацій і після розгрому СВУ-СУМ — траплялися.

Зрозуміло, що це не були організації в тому розумінні, як те було за царських часів у Росії, або за часів польського панування в Західній Україні у рр. 1920-1941.

Це були гуртки людей, пов'язаних між собою кровним чи довголітнім духовим порідненням, людей, які довіряли один одному, як довіряє чоловік дружині в гарному довголітньому подружжі, або як довіряли один одному перші християни в підземеллях Риму.

Ці організації, звичайно, не розкривались органами таємної поліції СССР, але вони із зрозумілих причин не могли ніколи вирости в якісь масові рухи.

В деяких випадках, навіть в ці організації обмеженої дії, НКВД-ҐПУ просувало своїх співробітників, або ці групи виходили за межі можливого, охоплювали більше коло учасників.

У таких випадках НКВД-ҐПУ розкривали діяльність цих груп, без суду ліквідували ці групи, про що ми дізнавалися з повідомлень про розстріли або дізналися про них під час німецької окупації зі знайдених документів НКВД, чи, нарешті, вже у вільному світі, на еміґрації, зі споминів учасників цих груп.

Що ми знаємо про цю підпільну діяльність, те висвітлили в попередніх розділах.

До наведених у попередніх розділах матеріялів слід додати, ще справу українських письменників, розстріляних у грудні 1934 р., тобто 13-15 грудня 1934 року, після вбивства відомого діяча ВКП(б) Кірова в Ленінграді, виїздна сесія військової колеґії найвищого суду розглянула в Києві справу 37 українців, обвинувачених в організації терористичних актів на представників совєтської влади. Суд нібито встановив, що більшість обвинувачених мала зброю, що вони були пов'язані із закордонними розвідками. 28 обвинувачених було засуджено на розстріл. Серед розстріляних були українські письменники Григорій Косинка-Стрілець, Олекса Влизько, Кость Буревій, Дмитро Фальківський та інші.

В 1937 році заарештовують й у більшості знищують, як націоналістів, шпигунів та ворогів народу, групу вже комуністичних письменників, як Івана Микитенка, Андрія Хвилю, Івана Кулика, Зінаїду Тулуб, Костя Котка та інших. Слід зазначити, що Хвиля, Микитенко й деякі інші з цієї групи »ворогів народу« відіграли дуже погану ролю у знищенні інших українських письменників у попередніх роках, розкривали »український націоналізм у совєтській літературі«, доносили на кожного українського письменника, який хоч трохи міг бути запідозрений у націоналізмі (дивись, наприклад, праці А. Хвилі »Від ухилу у прірву«, »Про наші літературні справи«, »Марні надії ворогів«, »Ясною дорогою«.[277], [279], [278]

277) Андрій Хвиля — »Ясною дорогою« — ДВУ, Харків, 1927.
278) Андрій Хвиля — »Марні надії ворогів« — ДВУ, Харків, 1926.
279) Андрій Хвиля — »Від ухилу в прірву« — ДВУ, Харків, 1928.

Майже цілком знищують групу письменників з організації »Західня Україна«, до якої входили В. Атаманюк, М. Ірчан, В. Бобинський, М. Гаско, М. Кічура, І. Ткачук, В. Гжицький, О. Березинський, Й. Зазуляк, Д. Загул та інші.

Нарешті, органи НКВД, за наказом Москви, провадять масові арешти, розстріли та заслання українських комуністів. Так, наприклад, за даними Бориса Левицького, в часи єжовщини було виключено з КП(б)У 207.500 членів, тобто більше половини всього її членства, при чому, наприкінці травня 1937 року, із членів київської обласної партійної організації було заарештовано або ліквідовано 54% всіх членів партії, з чернігівської — 48%, з вінницької — 46%, з одеської — 36%.[280]

За В. Голубничим (Енциклопедія Українознавства. Том II, кн. 2), за часів єжовщини винищено було 98% членів ЦК КП(б)У й уряду та 80% членів обкомів партії й виконкомів обласних рад.

Знищена або заслана була майже вся партійна верхівка КП(б)У, на чолі з такими відомими українськими комуністами, як С. Косіор, Ю. П'ятаков, В. Чубар, Х. Раковський, Г. Петровський, В. Затонський, М. Попов, О. Шліхтер, П. Постишев, К. Сухомлин, Е. Квірінґ, Л. Картвелішвілі, Євген Кас'яненко, Д. Лебідь, Л. П'ятаков, М. Хатаєвич, В. Балицький, Я. Гамарник, А. Хвиля, Н. Голодід, Й. Якір, П. Дубенко, І. Дубовий, В. Антонов-Овсієнко, Ю. Лапчинський та інші.

За В. Голубничим (Енциклопедія Українознавства том 2 кн. 3.), протягом другої половини 1937 року був знищений майже ввесь ЦК КП(б)У й уряд УССР.

Ще важко сказати, чи дійсно в надрах КП(б)У створювалися певні групи, які хотіли протидіяти московській окупаційній політиці, відірвати Україну від Москви, створити самостійну комуністичну державу чи перетворити УССР у нормальну демократичну республіку.

Деякі матеріяли, які є в нашому розпорядженні, праці низки еміґраційних українських авторів,* доводять, що цілком певні протимосковські тенденції були не лише серед протикомуністичної наукової, літературної та мистецької української еліти, але й серед керівників КП(б)У та її периферійних кадрів.

280) Borys Lewytzkyj — "Vom rotten Terror zur socialistischen Gesetzlichkeit". Nymphenburger Verlag, 1961.
*) Дивися, наприклад, праці І. Майстренка, В. Голубничого, І. Багряного та інших (дивися список літератури).

На жаль, рамці цієї праці не дозволяють нам зупинитися навіть коротко над цією темою. Крім того, ця тема, власне, й не стосується безпосередньо до теми нашої праці, тобто до теми Визвольних Змагань українського народу за створення своєї власної демократичної держави.

Перед другою світовою війною Україна в національно-духовому відношенні уявляла собою кладовище, — кладовище замордованих мільйонів людей, кладовище мовчазних стероризованих мільйонів. На цьому кладовищі нібито панувала смертельна тиша. Всі вороги московсько-комуністичної влади були нібито знищені. Людність офіційно стояла муром за совєтську владу і славила »неперевершеного генія людства — Сталіна«.

Але це була лише уявна тиша. Глибоко в підземеллі продовжувалося життя українського народу, жила, як і раніше, вільна думка цього народу, жили мрії про вільне існування у своїй незалежній державі, виростали нові кадри борців за світле майбутнє.

Так зване приєднання, під час другої світової війни, Західньої України, зміцнило це підземне життя. В наслідок контактів з українським рухом на західніх землях, починається нова хвиля організації підпільного українського руху на Великій Україні. Між українцями Сходу та Заходу встановлюються зв'язки, підноситься національна свідомість, росте протимосковський опір.*

Але найкраще неподоланість українського народу, його прагнення безперервної боротьби проти московського окупанта, його прагнення жити своїм власним життям, у своїй власній незалежній державі, показали події під час совєтсько-німецької війни та німецької окупації України. Вже при першому наступі німецького війська на Україну мільйони українських вояків кинули зброю, недвозначно відмовилися захищати »соціялістичну батьківщину«, тобто російсько-комуністичну імперію.

Без огляду на вийнятково важкі умови життя під німецькою окупацією, несамовитий гітлерівський терор, нову хвилю репресій, розстрілів, заслань, український нарід у дуже

*) З цілком зрозумілих причин писати про цей період діяльности підпільної України, тим більше подати факти чи прізвища ще не можна, але в розпорядженні автора цієї праці є низка матеріялів про підпільну боротьбу в Україні в ці часи, зокрема про участь у ній, з одного боку, українських »націоналістів«, а, із другого боку, — українських »комуністів«, із яких деякі вже добре зрозуміли, до чого привів їх союз із московськими комуністами.

короткому часі відновив своє культурне, політичне та економічне життя. Всюди українці зорганізували свою самоуправу, своїми власними силами урухомлювали заводи та фабрики, відновляли сільське господарство. Було проголошено відновлення Української Державности.

Не зважаючи на драконівські закони нового окупанта, розбудовувались українські школи, українська преса, Українські Церкви, різні українські товариства, робилися спроби відбудови свого власного державного апарату. Коли ж німецький окупаційний терор пробував задушити ці прагнення, непоборний український нарід організував величезний опір новому окупантові.

Українці зі всіх земель України та еміґрації створили підпільну мережу українського національного спротиву, *яка охоплювала мільйони людей*, яка вела боротьбу з новим окупантом і боронилася проти аґентури московсько-комуністичного режиму, що була залишена на українських землях і часто співпрацювала з німцями у справі поборювання українського національного руху.

Нарешті, український нарід створив Українську Повстанську Армію, мабуть, єдину в історії людства народню армію, яка більше п'яти років провадила невпинну, й то досить успішну боротьбу проти двох величезних потуг світу: німецької гітлерівської та московської комуністичної імперій. Так із попелу всеукраїнського кладовища — ще раз в історії України виник Фенікс — неподоланий дух українського народу, показав усьому світові, що незалежно від будь-яких несприятливих умов, українська нація живе, бореться, творить і буде жити, боротися та творити до кінця віків.

Вже коли ця праця була закінчена, прийшли відомі всім матеріяли про сучасний спротив укранського народу проти московського окупанта. Матеріяли, які тепер опубліковані в усьому світі, найкраще доводять, що боротьба за волю України, за її державне самостійне існування не припиняється. Блискучі публіцистичні праці В'ячеслава Чорновола, Івана Дзюби, Валентина Мороза та інших,* сперті на багатому фактичному матеріялі, показують, що, з одного боку, продовжується нищення вільного українського духа, вільної думки та слова під плащиком боротьби з контрреволюцією, а, із другого боку, йде неухильний процес боротьби за волю.

У цьому процесі найважливіше й радісне є те, що без огляду на терор людський дух є нездоланий, »дух цей —

*) Дивися список літератури.

вічний революціонер, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю він живе, він ще не вмер!«

І ніколи він не вмре!!! Сотні років московські окупанти вели й ведуть політику знищення українського національного руху, знищення українського народу.

55 років совєтсько-комуністична система всіми можливими й неможливими засобами веде боротьбу проти нашого народу. Знищено, й не раз, українську еліту, знищено мільйони українських селян і робітників, вже не залишилося і спомину про капіталізм чи буржуазію в Україні, але боротьба продовжується, продовжується боротьба за волю, за право людини, за власну культуру, за власну Державу й буде продовжуватись до повної перемоги.

ЛІТЕРАТУРА

Крім зазначених у підсторінкових примітках праць (разом 134), автор використав для своєї монографії ще й такі джерела:

1) Антонов-Овсиенко В. А. — »Записки о гражданской войне« — Москва-Ленинград, 1928-1929.

2) Аршинов П. — »История махновского движения« — Берлин, 1923.

3) »Арешти діячів культури в Україні продовжуються« — »Сучасність« ч. 10 за жовтень 1967 р. Мюнхен.

4) Armstrong I. A. — "Ukrainian Nationalism" — New-York, 1955.

5) Барановський Яр. — »Український націоналізм у боротьбі« — »Наступ« — ілюстрований календар-альманах за 1943 р.

6) Боровець-Бульба Тарас — »Збройна боротьба України — 1917-1950« — 1951.

7) Бутковський І. — »Організаційна структура УПА« — »До зброї« ч. 24 (37), 1954.

8) Borys Jurij — "The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine" — Stockholm, 1960.

9) Винниченко Володимир — »Відродження нації« — Відень, 1920.

10) »Великая Октябрская Социалистическая Революция. Хроника событий« — Том I-II. Москва, 1957-1959.

11) »Великая Октябрьская Социалистическая Революция на Украине. Сборник документов и материалов« — Том I-III. Киев, 1957.

12) Вірун Степан — »Лист політв'язня до голови Спілки Письменників України« — »Сучасність« ч. 1 (85) за січень 1968 р. Мюнхен.

13) Галушко Є. М. — »Нариси історії КПЗУ — 1919-1928« — Львів, 1965.

14) Глобенко Микола — »З літературознавчої спадщини« — Париж, 1961.

15) Голуб В. — »Конспективний нарис історії КП(б)У« — Український збірник. Книга 9. Мюнхен, 1957.

16) Hornykiewitsch T. — "Des Ereignisses in der Ukraine — 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergrunde" — Pa, 1967.

17) Дорошенко Дмитро — »Історія України — 1917-1923«. Томи I-II. Ужгород, 1930-1932.

18) Дзюба Іван — »Інтернаціоналізм чи русифікація?« — »Пролог«, Нью-Йорк, 1968 або »Сучасність«, 1967-1968.

19) Дзюба Іван — »У 25-ті роковини розстрілів у Бабиному Яру« — »Сучасність« ч. 11 за листопад 1967 р. Мюнхен.

20) Дзюба Іван, Світличний Іван, Світлична Надія, Костенко Ліна — »Першому секретареві ЦК КПУ, П. Ю. Шелестові« — »Сучасність« ч. 11 (95) за листопад 1968 р. Мюнхен.

21) Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Спицький В. Е. — »Історія Української РСР« — Київ, 1965.

22) Дубинський І., Шевчук Г. — »Червоне козацтво« — Київ, 1965.

23) Дорошенко Дмитро — »Мої спомини про недавнє минуле«, Мюнхен, 1969.

24) Зоряний Е. — »Як озброювалась УПА« — »До зброї« ч. 5 (18), 1950.

25) »Історія КП(б)У« — Київ, 1933.

26) »История гражданской войны в СССР«. Томи I-IV. Москва, 1938-1939.

27) Кандиба Іван — »Першому секретареві ЦК КПУ, П. Ю. Шелестові« — »Сучасність« ч. 12 (84) за грудень 1967 р. Мюнхен.

28) »Каталог видань УАН — 1918-1930«. Приготував і видав Д. Штогрин. Чікаґо, 1966.

29) Ковальчук А. І. — »Відкритий лист до Л. І. Брежнєва« — »Сучасність« ч. 6 (90) за червень 1968 р. Мюнхен.

30) Ковалевський Микола — »При джерелах боротьби« — Інсбрук, 1961.

31) Ковалевський Микола — »Опозиційні рухи в Україні й національна політика СССР« — Мюнхен, 1955.

32) Кубаник М. — »Махновщина« — Ленинград, 1927.

33) Кулик І. — »Огляд революції в Україні« — Харків, 1921.

34) Кондуфор Ю. Ю. — »Робітничі продовольчі загони в Україні« — Харків, 1953.

35) Курінний Петро — »Большевицька аґресія проти України« — Український збірник. Книга I. Мюнхен, 1954.

36) Коздоба К. — »В селищі мук і смерти« — »Український Самостійник« за 1960 р. Мюнхен.

37) Коновалець Євген — »Причинки до історії української революції«. Видання друге, 1948.

38) Kennan George — "Russia and the West" — New-York, 1962.

39) Лебідь Микола — »Українська Повстанська Армія. Німецька окупація України« — Мюнхен, 1946.

40) Лебедь Д. — »Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины« Харьков, 1921.

41) Ленин В. И. — »О национальном и национально-колониальном вопросе« — Москва, 1956.

42) »Літопис Українського Січового Стрілецтва« — Гол. ред. С. Ріпецький. Нью-Йорк, 1967.

43) Лотоцький О. — »Сторінки минулого«. Томи I-III. Варшава, 1932-1934.

44) Лихолат А. В. — »Разгром националистической контрреволюции на Украине« — Москва, 1954.

45) Люксембург Роза — »Октябрьская революция и национальный вопрос« — Москва, 1927.

46) »Літопис »Червоної Калини« за 1929-1932 рр.«.

47) Махно Н. — »Воспоминания« — Париж, 1936-1937.

48) Machno N. — "La revolution russen Ukraine" — Paris, 1927.

49) Мірчук Петро — »Українська Повстанська Армія — 1942-1952« — Мюнхен, 1953.

50) Мірчук Петро — »Історія Організації Українських Націоналістів« — Мюнхен, 1968.

51) Мазепа Іван — »Підстави нашого відродження« — Новий Ульм, 1946.

52) Мазепа Іван — »Україна в огні й бурі революції« — Видавництво »Прометей«, 1950-1951.

53) Майстренко Іван — »Сторінки з історії комуністичної партії України« — Видавництво »Пролог«. Нью-Йорк, 1968.

54) Мазлах Сергій і Шахрай Василь — »До хвилі« — Видавництво »Пролог«. Нью-Йорк, 1967.

55) Мороз Валентин — »Репортаж із заповідника імени Берії« — »Сучасність« за 1967-1968 рр. Мюнхен.

56) Марченко А. Т. — »Відкритий лист« — »Сучасність« ч. 11 (95) за 1968 р. Мюнхен.

57) Nahayewskyj I. — "History of the Modern Ukrainian State. 1917-1947". Munich.

58) Наддніпрянець В. »Українські націонал-комуністи« — Мюнхен, 1956.

59) »Нові інформації про арешти в Україні« — »Сучасність« ч. 12 (72) за грудень 1966 р. Мюнхен.

60) Онацький Євген — »По похилій площі« — Мюнхен, 1968. Ці спомини друкувалися також у часописі »Сучасність«.

61) Прокіп Мирослав — »Двадцять п'яті роковини УПА« — »Сучасність« ч. 10 (82) за жовтень 1967 р. Мюнхен.

62) Піґідо Ф. — »Україна під большевицькою окупацією« — Мюнхен, 1956.

63) Підгайний С. — »Український національний комунізм« — Український збірник. Книга 10. Мюнхен, 1957.

64) Ptdhajnyj S. — "Ukrainian National Communism" — "Ukrainian Review", Munich, 1959.

65) Походня В. З. — »Дорогинський бій із махновською бандою. Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині« — Облвидав. Чернігів, 1958.

66) Підгайний С. — »Недостріляні« — Видавництво »Україна«, 1949. »Український Голос« — Вінніпеґ.

67) Плющ Василь — »Українські Визвольні Змагання під совєтами« — рукопис.

68) Плющ Василь — »Психологія підсовєтської інтеліґенції«. Частина цієї праці була надрукована в »Українській Трибуні« — Мюнхен.

69) Плющ Василь — »Значення політичної еміґрації в боротьбі з комунізмом« — рукопис.

70) Полонська-Василенко Наталія — »З моїх спогадів про М. Грушевського« Видавництво »Україна«, 1953.

71) Рахманний Роман — »Будівничий першої УНР« — »Сучасність« ч. 1 (62) за січень 1966 р. Мюнхен.

72) Руднев В. — »Махновщина« — Харків, 1928.

73) Рудницький М. — »Під чужими прапорами« — Київ, 1918.

74) Скочок П., Чорновол В., Шереметьєва Л. — »Колективові журналу »Перець« — »Сучасність« ч. 11 (83) за листопад 1967 р. Мюнхен.

75) Соловей Дмитро — »Національне питання в ленінській теорії та практиці« — Мюнхен, 1959.

76) Соловей Дмитро — »Україна в системі совєтського колоніялізму« — »Сучасність« ч. 9-10 за 1966 р. Мюнхен.

77) Соловей Дмитро — »Україна в системі совєтського колоніялізму« — Мюнхен, 1959.

78) Соловей Дмитро — »Повільне удушування української науки« — Торонто, 1958.

79) Стахів Матвій — »Україна в добі Директорії« — Скрентон.

80) "Sowjetrussische Okkupation der Ukraine. Bericht der Kersten-Kommission" — München, 1962.

81) »Українські юристи під судом КҐБ. Збірник документів« — Видавництво »Пролог«. Нью-Йорк, 1968.

82) Христюк П. — »Замітки й матеріяли до історії української революції 1917-1920 рр.«. Томи I-III. Відень, 1921-1922.

83) Хрін Степан — »Зимою в бункері« — На чужині.

84) Хрін Степан — »Крізь сміх заліза« — На чужині.

85) Чорновол В'ячеслав — »Лихо від розуму« — Париж, 1967.

86) Чорновол В'ячеслав — »Дорогі мої люди« — »Сучасність« ч. 11 (95) за листопад 1968 р. Мюнхен.

87) Чугуев Д. А. — »Комунистическая партия — организатор советского многонационального государства (1917-1924)« — Москва, 1954.

88) Чоботарів Микола — »Лицар без реклями« — »Неділя« ч. 13 (211) за 1951 р.

89) Шанковський Лев — »Українська армія в боротьбі за державність« — Мюнхен.

90) Шістдесят поетів шестидесятих років« — »Пролог«. Нью-Йорк, 1968.

91) Шаповал Микита — »Щоденник«. Томи I-II. Нью-Йорк, 1958.

92) Шанковський Лев — »Українська Повстанська Армія. Історія українського війська« — Вінніпеґ, 1953.

93) Шусь О. — »Володимир Олександрович Антонів-Овсієнко« — Київ, 1965.

94) Юрченко О. — »КП(б)У, її роля й завдання в боротьбі комуністичної диктатури за опанування України« — Мюнхен, 1962.

95) »Із приводу процесу над Погружальським« — »Сучасність« ч. 2. (50) за лютий 1965 р. Мюнхен.

96) Білинський А. — »В концентраційних таборах СССР — 1944-1955« — Мюнхен-Чікаґо, 1961.

97) Іванис Василь — »Стежками життя«. Частини 1-2 Львів, 1923.

Для праці використані також матеріяли з архіву СВУ на чужині, всі друковані видання Спілки Визволення України на чужині, матеріяли з періодичної преси і слідуючі англомовні видання:

1) Adams, Arthur E. — "Bolsheviks in the Ukraine 1918-1919" — New Haven, 1963.

2) Chamberlin W. H. — "The Russian Revolution 1917-1921" — New-York, 1935.

3) Dushnyk Walter — "Martyrdom in Ukraine" — New-York, 1946.

4) Manning C. A. — "Ukraine under the Soviets" — New-York.

5) Majstrenko Ivan — "Borotbism" — New-York, 1954.

6) Mydlowskyj L. W. — "Bolshevist Persecution of Religion and Church in Ukraine" — London, 1963.

7) Pidhainyj S. O. — "The Black Deeds of the Kremlin". A White Book. II vol. Toronto.

8) Pigido-Pravobereznyj F. — "The Stalin Famine Ukraine in the year 1933" — London, 1953.

9) "Reports and Documents of Russian Oppression in Ukraine" — London, 1963.

10) Reshetar I. — "The Ukrainian Revolution 1917-1920", 1952.

11) Sullivant R. S. — "Soviet Politics and the Ukraine. 1917-1957", 1962.

12) "The Crime of Moscow in Vynnytsia" — Edinburgh, 1952.

13) "Ukrainian Insurgent Army in the Fight for Freedom" — New-York, 1954.

14) "Ukrainian Communism and Soviet Policy Towards the Ukraine", Lavrinenko Jurij, New-York, 1954.

З М І С Т

Стор.

ДЕДИКАЦІЯ 5

ВСТУП 7

I. ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПІДПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ 11

II. РІЗНІ ПІДПІЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ 17

III. СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ 47

Ідеологічні та програмові засади руху 49

Виникнення СВУ-СУМ, система організації та методика руху 55

Спілка Української Молоді 69

Розкриття СВУ-СУМ та процес над діячами цих організацій 73

IV. РОЗГРОМ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ 81

V. СПАДКОЄМЦІ СВУ 94

VI. РОЗГРОМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ТА ЙОГО ОПІР У 1929-1941 РР. 97

VII. СТАН УКРАЇНИ ПІСЛЯ РОЗГРОМУ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІҐЕНЦІЇ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ. ПІДПІЛЬНА ПРАЦЯ В ЦІ РОКИ 106

ЛІТЕРАТУРА 119